

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम सख्या १८८८
काल न० २३१ ~~द्वितीय~~
खण्ड ३६५

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

No. 156.

—:O:—

वैशेषिकदर्शनम् ।

श्रीमदुदयनाचार्यविरचितकिरणवलीटीकासंवलित-
प्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् ।

THE APHORISMS OF THE VAISĒSHIKA
PHILOSOPHY BY KANĀDA.

WITH THE COMMENTARY OF PRASĀTAPĀDA,
AND THE GLOSS OF UDAYANĀCHĀRYA.

Edited by

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA

VINDHYEŚVARĪ PRĀSĀDA DVIVEDĪ,

LIBRARIAN, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES;

and Nyáyopādhyāya Kāvya-tīrtha Dhundhirāj Śāstri.

Fasciculus IV.

BENARES:

PUBLISHED BY BRAJ BHUSHAN* DAS & Co.,

C. K. 40/5, Thatheri Bazar, Near the Chauk.

Printed by Jai Krishna Das Gupta

at the Vidya Vilas Press, Benares.

1918.

* Formerly the publisher's name was put down in the abstract form "BRAJ B. Das & Co.," but now the full name is given i. e. "BRAJ BHUSHAN DAS & Co.," so the customers are requested not to take it as another firm altogether.

Digitized by Annapurna to Acl XXV of 1867.

यावता निष्क्रियस्य । यथा स्थाणोः श्येनेन विभूनां च
मूर्तैः(१) । उभयकर्मजं(२) विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्नि-
पातः । यथा मल्लयोर्मेषयोर्वा । संयोगजस्तूत्पन्नमात्र-
स्य चिरोत्पन्नस्य वा निष्क्रियस्य कारणसंयोगिभि-
रकारणैः कारणाकारणसंयोगपूर्वकः कार्याकार्यगतः
संयोगः । स चैकस्माद् ङाभ्यां बहुभ्यश्च भवति ।

तद्व्यवच्छेदार्थस्तुशब्दः । तिस्रो विधा दर्शयति अन्यतरेति ।
अन्यतरकर्मजं लक्षयति तत्रेति । तेषु मध्ये क्रियावता चलता
निष्क्रियस्य निश्चलस्य तदभिमुखक्रियारहितस्येति यावत् । उ-
दाहरति । यथा स्थाणोः श्येनेनेति । विभूनां चाकाशकालदि-
गात्मनां मूर्तैः परमाण्वादिभिरन्यतरकर्मज एवं अवयविभिस्तु
कारणाकारणसंयोगजात् कार्याकार्यसंयोगादन्योन्यतरकर्मज
इति विवेक्तव्यम् । उभयकर्मजं लक्षयति उभयेति । विरुद्धे दिशौ
प्राचीप्रतीच्यौ अत्राच्युदीच्यौ च दृश्यादृश्ये इति यावत् तयोः
क्रिये ययोः तौ विरुद्धदिक्क्रियौ तयोः सन्निपातः अभिघात
इत्यर्थः । उदाहरति । यथेति । संयोगजं लक्षयितुं विभजते
संयोगजस्त्विति । उत्पन्नमात्रस्यैकश्चिरोत्पन्नस्यापरः । निःक्रिय-
स्येति । संयोगस्यैव केवलस्य कारणत्वमाविष्कर्तुं कारणसं-
योगिभिरकारणैः समवायिकारणसंयोगिभिस्तदन्यैः अत्र एव
कारणाकारणसंयोगपूर्वकः कार्याकार्यगतः समवेतासमवेतगत
इत्यर्थः । पुनरस्यावान्तरभेदमाह स चेति । चशब्दः पुनरर्थे ।
तदेतत्सर्वमुदाहरणैः स्पष्टयति एकस्मात्तावदिति । तावच्छ-

(१) मूर्तैरिति-पा० ५ पु० ।

(२) उभयकर्मजस्तु-पा० ५ पु०

एकस्मात्तावत् तन्तुवीरणसंयोगात् द्वितन्तुकवीरणसंयोगः । द्वाभ्यां तन्त्वाकाशसंयोगाभ्यां द्वितन्त्वाकाशसंयोगः । बहुभ्यश्च तन्तुतुरीसंयोगेभ्य एकपटतुरीसंयोगः । एकस्माच्च द्वयोरुत्पत्तिः । कथम् । यदा पार्थिवाप्ययोरण्वोः संयोगे सत्पन्धेन पार्थिवेन पार्थिवस्याप्येनाप्येन(१) चाप्यस्य युगपत्संयोगौ भवतस्तदा ताभ्यां संयोगाभ्यां पार्थिवाप्ये द्व्यणुके(२) युगपदारभ्येते । ततो यस्मिन् काले(३) द्व्यणुकयोः कारणगुणपूर्वक्रमेण(४) रूपाद्युत्पत्तिः तस्मिन्नेव काले इत-

द्दः क्रमे । अत्र तिसृष्वऽपि विधासु तन्तूनां पटं प्रति कारणत्वं वीरणाकाशतुरीणामकारणत्वं समवायितयानेन कारणाकारणसंयोगपूर्वकत्वं संयोगस्य तन्तुसमवेत्त्वं तु द्वित्रितन्तुकपटयोरसमवेतत्वं च वीरणाकाशतुरीणां तेन तत्संयोगानां कार्याकार्यगतत्वमिति । एकस्माच्च संयोगात् द्वयोरपि संयोगयोरुत्पत्तिरित्याह एकस्माच्चेति । एतत्प्रश्नपूर्वकं स्पष्टयति । कथमिति पार्थिवाप्ययोरिति । विजातीयत्वेनानारम्भकत्वमभिप्रैति । अण्वोरिति । परमाण्वोः पार्थिवेन पार्थिवस्य आप्येनाप्यस्येत्यारम्भकत्वसूचनं । युगपदिति । संयोगयौगपद्येन द्व्यणुकयोर्युगपदुत्पत्तिं प्रदर्शयितुम् । युगपत्संयोगेद्वयोत्पत्तिप्रदर्शनाय तामाह तत इति । इतरस्य पार्थिवद्व्यणुकस्य कारणं पार्थिवः परमाणुर-

(१) पार्थिवस्याप्येनेति-पा० ६ पु० ।

(२) पार्थिवाप्यैतद्व्यणुके-पा० ६ पु० ।

(३) तयोर्यास्मिन् यस्मिन् काले-पा० ६ पु० ।

(४) प्रक्रमेण-पा० ६ पु० ।

रेतरकारणाकारणगतात् संयोगादितरेतरकार्यकार्य-
गतौ संयोगौ युगपदुत्पद्येते । किं कारणम् । कारण-
संयोगिना ह्यकारणेन कार्यमवश्यं(१) संयुज्यते इति
न्यायः । अतः पार्थिवं द्यणुकं कारणसंयोगिनाप्ये-
नाणुना सम्बद्ध्यते आप्यमपि द्यणुकं कारणसंयो-
गिना पार्थिवेनेति(२) । अथ द्यणुकयोरितरेतरकारणा-

कारणमाप्यः परमाणुः इतरस्याप्यद्यणुकस्य कारणमाप्यः पर-
माणुरकारणं पार्थिवः परमाणुस्तयोगेतात् समवेतात् इतरस्य
पार्थिवपरमाणोः कार्यं पार्थिवद्यणुकमकार्यमाप्यः परमाणुरितर-
स्याप्यपरमाणोः कार्यमाप्यं द्यणुकमकार्यं पार्थिवः परमाणुस्तद्गतौ
तत्समवेतौ पार्थिवपरमाण्वाप्यद्यणुकगत एकः आप्यपरमाणु-
पार्थिवद्यणुकगतोपरः संयोगस्तौ युगपदेककालमुत्पद्येते इत्यर्थः ।
पृच्छति किं कारणमिति किं प्रमाणामित्यर्थः । उत्तरं कारणेति ।
अकारणेनेति शेषः । पार्थिवद्यणुकमाप्येन परमाणुना आप्य-
द्यणुकं पार्थिवेन परमाणुना संयुज्यते । तदकार्यत्वे सति तत्सं-
योगिकार्यत्वात् । यद्यदकार्यत्वे सति यत्संयोगिकार्यं तत्ते-
न संयुज्यते । यथा तुरीसंयुक्ततन्तुकार्यः पटस्तुर्येत्यनुमान-
मित्यर्थः । यदि तु तेन न संयुज्येत तत्कार्येणापि न सं-
युज्येत कारणाभावादिति विपक्षबाधकमूहनीयम् । तमेनं न्या-
यं नैयायिकमर्थं प्रत्यामनन्ति अत इति(३) । उक्ततर्कसिद्धये
पृच्छति अथेति । उत्तरं तयोरपीति । ननु तज्जनकेनैव परमाणु-

(१) कारणसंयोगाद्धि कार्यमवश्यं-पा० ६ पु० ।

(२) द्यणुकं पार्थिवेनेति-पा० ६ पु० ।

(३) न्यायात् ।

कारणसम्बद्धयोः(१) कथं परस्परतः सम्बन्ध इति ।
तयोरपि संयोगजाभ्यां संयोगाभ्यां संयोग इति ।
नास्त्यजः संयोगो नित्यपरिमण्डलवत्(२) पृथगन-
भिधानात् । यथा चतुर्विधं परिमाणमुत्पाद्यमुक्त्वाह ।

द्वयसंयोगेन द्व्यणुकयोरपि संयोगः किं न जन्यते कृतमत्र तज्ज-
न्याभ्यां कार्याकार्यसंयोगाभ्यां प्रत्यासत्तेरपि कारणैकार्यसम-
वायलक्षणायाः सम्भवात् । न तस्मिन्काले द्व्यणुकस्य द्व्यणुका-
न्तरकारणसंयोगित्वाभावात् । कारणसंयोगिना चाकार्येण का-
र्यस्य संयोगजः संयोगः परमाणुनैवेति । एवं तर्हि परमाणो-
रपि द्व्यणुकेन सह संयोगजस्य संयोगस्यानुपपत्तिः । न हि
तस्य कारणसंयोगि द्व्यणुकमिति संभवति । न । कार्यमका-
र्येण संयुज्यमानं कारणसंयोगि नैवेति नियमादिति । अत्र
च दैवादवयवक्रियायामुत्पन्नायां विभागसमकालमवयविनि य-
दि क्रियोत्पद्यते । तदा संयोगक्रिये सम्भूय संयोगमुत्पादयतः
प्रत्येकमन्यत्रावधृतशक्तिकत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । तथाहि । चर-
णक्रियातो विभागः श्येनावयविनि कर्म ततो विभागेन पूर्वसं-
योगनिवृत्तिः अवयविकर्मणा विभागः ततश्चरणस्थाणुसंयोगः
श्येनविभागात् पूर्वसंयोगनिवृत्तिः तदनन्तरं चरणस्थाणुसंयोगे-
न श्येनकर्मणा च स्थाणुश्येनसंयोगः । एवमुभयकर्मज्ञेपि सं-
योगानुप्रवेशो लक्षणीय इति टीकाकृतः । तदसत् । संयोगो
हि विभागमनुत्पाद्य तदविराधिनि संयोगमुत्पादयति । कर्म

(१) कारणयोः सम्बद्धयोरिति-पा० ६ पु० ।

(२) अजः संयोगो नाऽस्ति-पा० ५ पु० । नाजः संयोगोऽस्ति
नित्यपरिमण्डलवत्-पा० १ पु० ।

नित्यं परिमण्डल्यमिति(१) एवमन्यतरकर्मजादिसंयोगमुत्पाद्यमुक्त्वा पृथङ्ङित्यं ब्रूयान्न त्वेवमब्रवीत् तस्मान्नास्त्यजः संयोगः । परमाणुभिराकाशादीनां प्रदेशवृत्तिरन्यतरकर्मजः संयोगो विभूनांतु परस्परतः संयोगो

तु तमुत्पाद्य तद्विरोधिनं ततो विरोधान्न सम्भूयकारितासम्भव इति त्रैविध्यमेवेति । अस्तु तावदेवं संयोगस्तु संयोगकारणमित्यत्र किं प्रमाणं अन्वयव्यतिरेकौ निःक्रिययोः कार्याकार्ययोः संयोगः कारणाकारणसंयोगमन्तरेण न कचिद्दृष्टः तस्मिंश्च सति पटतुर्यादौ दृष्टः इति । अजसंयोगमिच्छन्तः केचिद्विभागं न सहन्ते तान्प्रत्याह नाजः संयोगोस्तीति । नित्यपरमाणुवदिति व्यतिरेके दृष्टान्तः । अत्र हेतुः । पृथगनभिधानात् सर्वार्थोपदेशप्रवृत्तेन महर्षिणा प्रतिज्ञातं हि तेन यद्भावरूपं तत्सर्वमभिधास्याम इति । एतद्विवृणोति चतुर्विधमिति । ननु कथमस्य प्रयोगः यथाश्रुते प्रतिज्ञापदव्याघातात् । संयोगं पक्षीकृत्याजत्वप्रतिषेधे त्रिविधमुक्तं प्रतिसिद्धसाधनात् । तदतिरिक्तस्याप्रतीतावाश्रयासिद्धेर्गित्याशंक्याह परमाणुभिरिति । अयमाशयः । न वयं प्रथमतः संयोगमेव प्रतिषेधामस्तस्याजत्वं वा किन्तु त्रिविधे व्युत्पादिते यश्चतुर्थमप्युपगच्छेत् तं प्रति कोसावजः संयोगः कुत्र वेति पृच्छामः । स यदि ब्रूयात् परमाणुभिराकाशादीनां यः संयोगः सोऽज इति । तत्रेदमुपतिष्ठते । परमाणुभिरिति । सोऽन्यतरस्य परमाणोर्यत्कर्म तज्ज एव । ननु महति प्राप्तिपूर्विकाप्राप्तिः संयोगो न चाकाशस्य परमाणुभिरप्राप्तिरस्ति व्यापकत्वादत उक्तं प्रदेशवृत्तिरिति । अव्याप्य-

नास्ति युतसिद्ध्यभावात् । सा पुनर्द्वयोरन्यतरस्य वा

वृत्तिव्युत्पादितश्चायमर्थः । तेन परमाणौ वर्तमाना क्रिया सं-
युक्तेनाकाशादिप्रदेशेन स्वाश्रयं विभज्यासंयुक्तेन संयुनक्ती-
ति न तत्र लक्षणानुपपत्तिः । प्रदेशश्चोपाधिभेद एव । नचैव-
मुपाश्रय एव संयोगतदभावाश्रया इत्युक्तम् । अपि च महति
न्यग्रोधे मूलादग्रमग्राच्च मूलमुपगच्छतः कपेः यदि मूलाग्रा-
भ्यामेव संयोगविभागौ न न्यग्रोधे न तदा तावपि अवयवा-
पेक्षयाऽवयविनाविति न्यायेन निरवयवे परमाणावेव संयोगः
स्यात् तथा च नोपलभ्येतेत्यनुभवविरोधः । सावयव एवा-
वयवे वर्तत इति विचारे निरवयवे न स्यादेवेति द्व्यणुकादिप्र-
क्रमाभावात् सर्वानुत्पत्तिः । भेर्यां च ताडितायां संयोगस्य
नभोव्यापकतया तदनुरोधेन शब्द उत्पद्यमानो नभो व्याप्नु-
यात् । तथा च सर्वत्र तदुपलम्भप्रसङ्ग इत्यादि स्वयमूहनीयम्
तस्मादाकाशादयः परमाणुभिः परमाणुक्रियया संयुज्यन्ते विभ-
ज्यन्ते च नित्यद्रव्यत्वे सति निःक्रियत्वात् चलद्भिः परमाणु-
भिर्निश्चलपरमाणुवदिति सिद्धम् । विभूनां परस्परमजःसंयोगो
भविष्यति तथाहि आकाशं कालादिना संयुज्यते मूर्त्तसंयो-
गित्वात् द्रव्यत्वाद्वा शरीरवदिति । न चासौ कर्मजस्तेषां नि-
ष्क्रियत्वात् नापि संयोगजस्तेषां निरवयवत्वात् । इति यदि
ब्रूयात्तत्रेदमुपतिष्ठते । विभूनामिति । विभवः परस्परं न संयु-
ज्यन्ते युतसिद्धिरहितत्वात् । अवयवावयविवदित्यापाततः स-
त्प्रतिपक्षत्वात् संयोग एव तेषां न सिद्ध्यतीत्यर्थः । संयोग-
गतकार्यत्वप्रयुक्तेयं युतसिद्धिव्याप्तिरिति चेत् । न संयोगसा-
धकस्य हेतोर्विभागापादकत्वात् । सोप्यापद्यतामिति चेत् । न

पृथग्गतिसत्त्वं पृथगाश्रयाश्रयित्वं चेति । विनाशस्तु सर्वस्य संयोगस्यैकार्थसमवेताद्विभागात् क्वचिदाश्रय-
विनाशादपि । कथम् । यदा तन्त्वोः सत्यन्यतरतन्त्वार-

तस्य संयोगप्रतिद्वन्द्वित्वेन तदजत्वव्याघातात् । अजयोर्विरोधो न भविष्यतीति चेत् न । तथात्वे तल्लक्षणव्याघातात् । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः प्राप्तिविरोधी गुणो विभागः इति हि ते । गुणलक्षणा प्राप्तिः संयोग इत्यस्तु विभागस्तु लक्षण-
विरोधापत्तेरेव विभूनां न भविष्यतीति चेत् । न । अयुत-
सिद्धानां प्राप्तिर्नित्या प्राप्तिरिति वा समवायलक्षणाक्रान्ततया गुणत्वानुपपत्तेः । तथापि गुणत्वे समवायोच्छेदात् ओमिति चेत् । न गुणादीनां निर्गुणत्वेनाप्राप्तत्वप्रसङ्गादिति । तस्मा-
दनुकूलतर्काभावात् प्रतिकूलतर्काभावाच्च विभुसंयोगसाधनमन्य-
थासिद्धं । व्यापकानुपलाब्धेस्तदभावसाधने सत्कर्तयानन्यथा-
सिद्धेति स्थितम् । अथ केयं युतसिद्धिरित्यत आह । सा पुनरिति । द्वयोः सम्बन्धिनोरन्यतरस्य वा सम्बन्धिनः पृथ-
ग्गतिसत्त्वं । विभागहेतुक्रियासम्बन्ध इति यावत् युताश्रयाश्रयित्वं परस्परपरीहारेण पृथगाश्रयाश्रयित्वं चेत्यर्थः । इयं द्वयायुतसि-
द्धिः संयोगव्यापिका यत्र नास्ति तत्र संयोगोपि नास्ती-
ति सङ्क्षेपः । उभयसाधारणं तु युतसिद्धेलेक्षणमप्राप्तयोर्विद्यमान-
तेति । अस्त्येव तर्हि विभूनामिदं तत्कथं न संयोगः । अ-
स्त्येव न तूत्तरकालं प्राप्तेः कारणमस्ति विशेषावुपादाय तु चिन्ताव्यापकनिवृत्त्या तन्निवृत्तिसाधनाय । अथ व्यापकनिवृत्त्या अयुतसिद्धत्वेन विभूनां समवाय एव किं न स्यात् । न स्यात् । द्रव्यत्वे सत्यकार्यत्वात् परमाणुवत् । न ह्यकार्यं

म्भके अंशौ कर्मोत्पद्यते तेन कर्मणा अंश्वन्तराद्वि-
भागः क्रियते विभागाच्च तन्त्वारम्भकसंयोगविनाशः
संयोगविनाशात्तन्तुविनाशस्तद्विनाशे तदाश्रितस्य
तन्त्वन्तरसंयोगस्य विनाश इति(१) ।

विभागो विभक्तप्रत्ययनिमित्तम् । शब्दविभाग-

द्रव्यमकारणे समवैति । आधाराधेयभावानियमप्रसंगादिति ।
एवमुत्पादं निरूप्य विनाशं निरूपयति । विनाशस्त्विति । सर्वस्य
त्रिविधस्यापि ययोः संयोगस्तयोरेव वर्तमानाद्विभागाद्विरोधि-
गुणादित्यर्थः । तत्किं सर्वत्रैवं नेत्याह कचिदिति । कथमि-
त्यादिना स्पष्टयति । संयुक्तद्रव्यमक्रियमेवावयवक्रियाविभागा-
दिन्यायेन यदा विनश्यति तदा तद्विनाशात्तदाश्रितरूपादि-
वत्तदाश्रितः संयोगोपि विनश्यतीत्यर्थः । अंशुसंयोगविनाशसम-
कालं तन्त्वन्तरे कर्मचिन्तनात् उभाभ्यामपि भवतीति केचित् ।
तदसत् । द्रव्यनाशकाले विभागानुपपत्तेः । तथाहि अंशोः संयोग-
नाशतन्तुकर्मयोगपद्ये यदा अंशुसंयोगनाशात्तन्तुनाशः । तदा
तन्त्वन्तरे कर्मणा विभागः किमाश्रयो जायतां । न च पूर्वकाल-
सद्भावमात्रेण समवायिकारणत्वं कारणत्वाविरोधेपि समवा-
यित्वविरोधात् । तुल्यकालयोः सम्बन्धात् । न चाश्रयनाशेपि
यथा कार्यं क्षणमात्रसम्बद्धमवतिष्ठते तथोत्पत्स्यतेपीति साम्प्रतं
विनाशस्य सहेतुकत्वनियमेन तदुपपत्तेः । इह त्वसमवाये समवा-
यिकारणत्वानुपपत्तेरिति ॥

विभागो विभक्तप्रत्ययनिमित्तमिति । निमित्तमिति विशे-
षणम् । प्रत्ययः प्रतीतिः प्रतीयते अनेनेति । शब्दश्चेति प्र-

(१) तदाश्रितस्य संयोगस्य विनाशः—पा० ६ पु० ।

माणकथनम् । संयोगाभावे विभागव्यवहार इति चेत् न रूप-
रसादिषु विभक्तप्रत्ययाभावात् । द्रव्ययोरिति चेत् । अवय-
वावयविनोस्तदभावात् । संयोगनाशो विभाग इति चेत् । न ।
अन्यतराश्रयविनाशात् संयोगविनाशे विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात् ।
न हि द्वयोः संयुक्तयोरेकतरविनाशोऽन्यस्मिन् विभक्तप्रत्ययः
कस्यचित् । न च तत्र संयोगो न विनष्टः । न वा संयोग-
विनाशो न प्रतीतः । द्वौ संयोगिनौ विनष्टसंयोगौ विभ-
क्तप्रत्ययालम्बनमिति चेत् न प्रमेयाधिक्याभावात् । न हि घट-
त्वनिमित्तको घटप्रत्ययस्तदेकत्वानेकत्वेनुविधत्ते शुक्लत्वनिमि-
त्तको वा शुक्लप्रत्यय इति । न च विरोधिर्न गुणमन्तरेण स-
त्याश्रये गुणविनाशकारणमस्ति । कर्मैव संयोगविनाशक-
मस्तु । तस्मिन् सति तन्निवृत्तिदर्शनात् । अव्ययव्यतिरेकग-
म्यत्वाच्च वस्तुसामर्थ्यस्य न हि गुणान्तरस्यापि गुणविनाश-
कत्वेन्यत्प्रमाणमस्तीति चेत् । न तदनुविधानस्य सन्दिग्धत्वात्
न ह्यग्निसंयोगात् तृणादिकं विनश्यदुपलभ्यत इत्याग्निसंयोग
एवाहत्य तस्य नाशकः इन्धनविनाशाद्वा वन्निर्विनश्यतीति
स एव तस्य नाशकः किन्तु क्रियाविभागादिन्यायेनावयव-
विश्लेषविनाशौ न हि तावन्तरेण द्रव्यान्तरसंयोगान्निमित्त-
नाशाद्वा द्रव्यं विनश्यतीत्यातिप्रसङ्गात् । तदिह किं कर्मैव वि-
रोधि विरोधिगुणोत्पादकं वेति संदिह्यते । तत्रायं निर्णयः
संक्षेपतस्तावद्विविधमेव जगति विनाशकारणं विरोधिधर्मः वि-
नाशश्चेति । तत्रापि विरोधी समानाधिकरण एव विनाशस्तु
कारणस्यैवेति नियमः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । जातिमात्रेण
हि गुणान्तरविरोधित्वे तज्जन्मनि वध्यजातीयं कचिन्न वि-
रुध्येत । एवमुदासीनविनाशोपि यदि विनाशकः स्यात् सर्वत्र

सर्वं विनाश्येत एवंसत्यङ्गुल्यामुत्पन्नेन कर्मणा अङ्गुलीतरु-
संयोगनाशेपि हस्ततरुशरीरतरुसंयोगनाशो न स्यात् । हस्ता-
दीनां निःक्रियत्वात् । अङ्गुलीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् । न
चाङ्गुलीतरुसंयोगनाशाद्धस्तादितरुसंयोगनाशो भविष्यति इति
युक्तम् । कर्मजं शरीरादिसंयोगं प्रत्यङ्गुलीतरुसंयोगस्याकारण-
त्वात् । अकारणनाशस्याविनाशकत्वात्तस्मात् कर्मजनितवि-
भागजविभागपरम्परया निःक्रियसंयोगपरम्परा विनाश्यत
इति अनिच्छन्नपि गले पादुकयाङ्गीकारयितव्य इति तमिमम-
नुग्राहकं तर्कं लक्षणे अनुपदमेव सूचयिष्यति । व्यधिकरण-
मपि कर्मैव विनाशकमस्तु । न चातिप्रसङ्गः । आश्रयाश्रित-
परम्परामंयोगस्यैव विनाश्यत्वात् । न । विरोधिनः समाना-
धिकरणस्यैव विनाशकत्वमित्यत्रासति बाधके सङ्कोचानुपप-
त्तेरिति भासर्वज्ञमतनिरासः ॥ कार्येण कारणानुमानमाह
शब्दविभागहेतुश्च । न केवलमनुभूयते कार्येणानुमीयते चेति
चार्थः । वणिवावेण्वादिवद्वदहनदह्यमानस्फुटद्वेणुटात्कारादयो-
पि वाय्वभिघातादेव जायन्ते किमत्र गुणान्तरकल्पनयेति चेत् ।
न एकस्मिन् विदले चरणाविष्टब्धे विदलान्तरे च बलवता
नुद्यमाने अभिघातासम्भवात् । न हि तत्र दलेन दलमभिहन्यते
विलोमगमनत्वात् । नापि दलेन वायुरभिहन्यते नुद्यमानत्वात् ।
नापि वायुना दलं वायोः प्रथमतस्तत्र स्तिमितत्वात् । न च नुद्य-
मानेन द्रव्यान्तरमभिहन्यते निविडावयवस्य द्रव्यान्तरस्याभा-
वात् । भवितव्यं च कार्यस्य वस्तुनोऽसमवायिकारणेन ।
न च संयोगनाश एवासौ भावस्य तत्त्वात् । न च कर्मैव
तदस्तु प्रत्यासत्त्यभावेन तल्लक्षणानुपपत्तेरिति । तदयं प्र-
माणार्थः । विवादाध्यासितः शब्दसन्तानः संयोगाद्यतिरिक्ता-

हेतुश्च । प्राप्तिपूर्विकाऽप्राप्तिर्विभागः । स च
 त्रिविधः । अन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभाग-
 जश्च विभाग इति । तत्रान्यतरकर्मजोभयकर्मजौ(१)
 समवायिकारणप्रभवः । संयोगाद्यनुपपत्तौ सत्यामुपजायमान-
 त्वात् अवयविरूपवत् । यद्वा यदेवं न भवति तत्संयोगा-
 द्यनुपपत्तौ नोत्पद्यते । यथा संयोगजः शब्द इति व्यतिरेकः ।
 विभागकार्यत्वं चानन्तरमेव वक्ष्याति । लक्षणमाह प्राप्तिपूर्विकेति ।
 न प्राप्तिः अप्राप्तिः प्राप्तिविरोधी गुण इत्यर्थः । अथ
 प्राप्त्या संयोगेन सह किं देशे कृतः कालकृतः स्वरूपकृतो
 वा अस्य विरोधः । सर्वं चैतदनुपपन्नमत उक्तं प्राप्तिपू-
 र्विकेति । तथा च प्राप्तेर्वध्यताविभागस्य घातकत्वं दर्शितं तेन
 संयोगविघातको गुणो विभाग इति संक्षेपः । तथा चाजसंयोग-
 वदजो विभागो नास्तीति सूचितम् । उपपादितं चैतदिति । एवं
 सति संयोगविभागयोरनन्यथासिद्धपौर्वापर्यनियमलक्षणः कार्य-
 कारणभावोप्यस्तु न नः कश्चिद्दर्शनविरोधः असति संयोगे
 कस्य विरोधी विभागः स्यादिति विरुद्धस्वभावतानिर्वाह-
 प्रयुक्तोयं पूर्वापरभावो न निरुपाधिरिति चेत् कटिः
 शृणोतु विरुद्धस्वभावता हि स्वरूपमेव विभागस्य तथाच स्व-
 रूपलाभाय अपेक्षणीयं न कारणमिति सुष्ठ्ववसितं विना-
 श्यविनाशकयोरपि कार्यकारणभावः स्यादिति चेत् । स्यात् ।
 न हि पौर्वापर्यनियमः कार्यकारणभाव इति हातुमुत्सहामह इति ।
 कारणकृतमवान्तरभेदमाह स चेति । चः समुच्चये संयोगवत्
 सोपि त्रिविध इत्यर्थः । तदेतद्विशदयति अन्यतरेति । अत्र
 विधाद्वयमतिदेशेन व्याचष्टे तत्रेति । यथा संयोग उपसर्पणक्रि-

(१) अन्यतरकर्मज उभयकर्मजश्च-पा० ५ पु० ।

संयोगवत् । विभागस्तु द्विविधः कारणाकारणविभागात्(१)
कारणाकारणविभागाच्च । तत्र(२) कारणाकारणविभागात्
तावत्कार्याविष्टे कारणे कर्मोत्पन्नं यदा तस्या(३)व्य-
वान्तराद्विभागं करोति न तदाकाशादिदेशात्(४) यदा
त्वाकाशादिदेशाद्विभागं करोति न तदाव्यवान्तरा-

यावता निःक्रियस्यान्यतरकर्मजः तथा विभागोप्यपसर्पणक्रि-
यावता निःक्रियस्यान्यतरकर्मजः । यथा स्थाणोः श्येनेनेत्यु-
दाहरणम् यथा विरुद्धदिविक्रययोः सन्निपातः संयोग उभय-
कर्मजस्तथाऽपसर्पणक्रियावतोर्विभाग उभयकर्मजः । यथा मल्ल-
योर्मेषयोर्वेति । तदेवोदाहरणमित्यर्थः । तृतीयां विधामाह ।
विभागजस्त्विति । तु शब्देन संयोगाच्चवच्छिनत्ति । संयोगजः
संयोगः कारणाकारणसंयोगपूर्वक एकविध एव । विभागजवि-
भागस्तु कारणमात्रविभागपूर्वकः कारणाकारणविभागपूर्व-
कश्चेति द्विविध इत्यर्थः । यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः । अत्र प्रथमां
विधां व्युत्पादयति । कारणेति । कार्याविष्टे कार्यव्याप्ते । अत्राव-
यवान्तरादित्यारम्भकं द्रव्यम् आकाशादिदेशादित्यनारम्भक-
द्रव्यमवधिमभिप्रेति । आरम्भकसंयोगाश्रयश्च द्रव्यमारम्भकं त-
द्विपरीतनारम्भकं द्रव्यम् । यद्यपि यदा तदेत्याह तथापि यत्तदि-
ति फलतीति तथैव प्रत्येतव्यं न हि यदा करोत्येकं तदा अपरं न
करोत्यन्यदा करोतीत्यभिप्रेतं सम्भवति वा विभागे कर्तव्ये क-
र्मणोपेक्षणीयान्तराभावात् प्रतिबन्धानुपपत्तेः । तदयमर्थः । य-
त्कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते न तत्कर्म

(१) वियोगात्-पा० ६ पु० । (२) तत्रेति नास्ति ५ पु० ।

(३) तस्येति नास्ति ५ पु० । (४) विभागं करोति-इत्यधिकं ५ पु० ।

द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं यत्त्वेवं न तद्विरोधिनमिति ।
विकसत्कमलकुड्मलदलादौ तथा दर्शनाच्चैतद्वधारणीयं कार्य-
विपर्ययात् भवितव्यं कारणविरोधेन । न हि कार्यं विरुद्धम-
विरुद्धजातीयं च कारणमिति सम्भवति तदिह कारणे वर्त-
मानं कर्म यदि द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं विभागमारभते
तदा तद्विरोधिनं न जनयेत् । जनयति च तत् । तेन तदवि-
रोधिनं न जनयतीत्यवसीयते । न च वाच्यं द्रव्यारम्भकसंयो-
गविरोधितद्विरोधिविभागजनकतया कर्मवैचित्र्यं किमस्तु किं
वोभयानुभयविभागजनकतयेति सन्दिह्यत इति कार्यविरोधस्य
प्रत्यक्षसिद्धन्वात् । उभयजनकत्वे च सन्देहात् । सन्दिग्ध-
मपहाय निश्चितमुपादाय चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभा-
वावधारणात् । अन्यथा शङ्कापिशाचीपसरे सर्वत्र तद-
वधारणानुपपत्तेः । नन्वेवं सति संयोगेषु न्यायः किं न
स्यात् तत्रापि यत्कर्म द्रव्यानारम्भकसंयोगारम्भकं न तत्
द्रव्यजनकसंयोगजनकं यथा विकसितकमलदलसंमीलनकर्म तथा
चात्रापि कारणसंयोगपूर्वकाः कारणाकारणसंयोगाः कल्पनी-
या इति । न । संयोगस्य स्वरूपतो विरोधाभावात् । अनारम्भ-
कद्रव्यसमवायाद्धि संयोगो द्रव्यानारम्भको न तु स्वरूपतः ।
अनारम्भकं च द्रव्यमारब्धद्रव्यमन्त्यावयवीति विजातीयमिति
त्रिविधम् । न चैवंभूते वर्तमानं कर्मैवंभूतेनैव अनेवंभूतेनैव वा
संयोगमारभते नान्यादृशेनेति नियमोस्ति । पृथिव्यां वर्तमानेन
कर्मणा पृथिव्यन्तरवत् पाथस्यपि संयोगजननात् । स्थाणुवृत्तिना
कर्मणा स्थाण्वन्तरवत् तदवयवेनापि संयोगजननात् । कमलदल-
समवेतेन कर्मणा दलान्तरवदाकाशादिनापि संयोगजननात् ।
तस्मात् कार्ययोरविरोधादत्र कारणविरोधो नावकल्प्यत इति

दिति स्थितिः । अतोऽवयवकर्मावयवान्तरादेव वि-
भागमारभते ततो(१) विभागाच्च द्रव्यारम्भक-
संयोगविनाशः तस्मिन् विनष्टे कारणाभावात्
कार्याभाव इत्यवयवविनाशः तदा कारणयोर्वर्त-
मानो विभागः कार्यविनाशविशिष्टं कालं स्व-

न नियमसिद्धिः । विभागे तु स्वभावविरोधात् कारणस्य
भेदसिद्धिरिति युक्तमुत्पश्यामः । सिद्धायां च व्याप्तौ किं
स्यादत आह अत इति । अवयवकर्म कर्मविशेषः अवयवान्तरा-
देव विभागं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमेवारभते न तदविरो-
धिनमित्येवकारार्थः ततः किमत आह विभागाच्चेति । तस्मा-
द्विशिष्टादिति चकारार्थः । एवं कर्मविशेषाद्विभागविशेषस्ततो
द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशस्तस्मादवयवविनाश इत्यस्तु विभागज-
विभागस्य तु नाद्यापि वार्त्तेत्यत आह तदेति । अथोत्पन्नमात्र
एव कारणयोर्वर्तमानो विभागः कार्यसंयुक्तादाकाशादिदेशाद्वि-
भागं नारभत इत्यत आह कार्यविनाशेति । अयमभिसन्धिः । वि-
भागेन हि विभागे कर्तव्ये अवश्यं किञ्चिदपेक्षणीयम् । अन्यथान-
पेक्ष्यविभागकारणत्वेन कर्मत्वापत्तेः । न चाश्रयमेवापेक्षिष्यत इति
युक्तं कर्मसमानत्वात् । नापि कर्मेव तस्यापेक्षणीयव्यभिचारात् ।
उत्तरसंयोगान्निवृत्तेपि हि अवयवकर्मणि चतुर्थपञ्चमादिविभागो-
त्पत्तेरविरोधात् तस्मात् कार्यविनाशविशिष्टः कालः स्वतन्त्रो
वा अवयवविभागस्यापेक्षणीयः स्वातंत्र्यमप्यवयवस्य कार्य-
विनाशाविशिष्टत्वमेव । ततो विवक्षावैचित्र्यमात्रेणायं विकल्पः ।
केचित्तु कार्यशब्देनात्र द्रव्यारम्भकः संयोगोऽभिसंहितः । तथा च

तन्त्रं(१) वावयवमपेक्ष्य सक्रियस्यैवावयवस्य कार्य-
संयुक्ता(२) दाकाशादिदेशाद्विभागमारभते न निष्क्रि-
यस्य कारणाभावाद्उत्तरसंयोगानुत्पत्तावनुपभोग्यत्व-
द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य स्वतन्त्रं वावयव-
मिति द्रव्यविनाशविशिष्टं वाऽवयवमपेक्ष्येति व्याचक्षते तदसत् ।
प्रतिबन्धकाभावो ह्यपेक्षते । न च संयोगः समानाश्रयोऽसमाना-
श्रयो वा विभागोत्पत्तिं प्रतिबध्नाति । तथात्वे तद्द्रव्यत्वानुप-
पत्तेः द्रव्यं तु तथाभूतविभागोत्पत्तिप्रतिबन्धकं स्यात् । न
हि द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागवानवयवः सत्येव द्रव्ये
तत्संयोगोपलक्षितादाकाशादिदेशाद्विभज्यत इति सम्भवति स-
ति द्रव्ये धारणाकर्षणोपपत्तौ द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात्
तद्विनाशे वा धारणाकर्षणानुपपत्तौ द्रव्यविनाशात् । तस्मात्
द्रव्यमेव तथाभूतविभागोत्पत्तिप्रतिबन्धकमिति तद्विनाश एवा-
पेक्षणीयः । तर्हि प्रथमविभागोत्पत्तिमपि द्रव्यं किं न प्रतिहण-
द्दीति चेत् । न तत्प्रतिरोधे सर्वत्र प्रतिरोधापत्तेः । त-
स्मात् कर्मणा विभागे कर्तव्ये न कश्चित् प्रतिमल्ल(३)स्तद्विशेषात्तु
विभागविशेष इत्येव रमणीयमिति सक्रियस्यैवावयवस्येत्युक्तम् ।
अथ कारणाकारणविभागपूर्वकविभागपरंपरा निःक्रियस्यैवेति
किं न स्यादित्यत आह न निःक्रियस्येति । कुतः कारणा-
भावात् क्रियानिवृत्तेरिति विशेषः । उत्तरसंयोगो हि क्रिया-
निवृत्तेः कारणं स च विभागजविभागात्पूर्वसंयोगनिवृत्तौ
सखां भवेत् न हि पूर्वस्मिन् संयोगे सत्येवोत्तरसंयोगोत्पत्ति-

(१) कालमपेक्ष्य स्वतन्त्रत्वादिति-पा० ६ पु० ।

(२) अवयवकार्यसंयुक्ता-पा० ५ पु० ।

(३) प्रतिबन्ध इत्यर्थः ।

प्रसङ्गः । न तु(१) तदवयवकर्माकाशादिदेशाद्विभागं करोति(२) तदारम्भकालातीतत्वात्(३) । प्रदेशान्तरसंयोगन्तु करोत्येव अकृतसंयोगस्य कर्मणः कालास्याभावादिति । कारणाकारणविभागादपि । कथम् । रिति भावः । यदि च पूर्वमेव क्रिया निवर्त्तेत कारणाभावादुत्तरसंयोगानुत्पत्तौ कर्मणोनुपभोग्यत्वमपुरुषार्थत्वं प्रसज्येतेत्याह उत्तरंति । कारणाभावादित्याद्येकवाक्यतया उत्तरसंयोगप्रयोजनादिक्रियेति सुप्रसिद्धम् । यद्येवमेतावन्तं कालमनुवर्त्तत एव कर्म । तर्हि तदेवोत्तरं विभागमारभतां क्लृप्तशक्तिकत्वात् । कृतं विभागेन कल्पनीयशक्तिकेनेत्यत आह न हीति । कुतः तदारम्भककालातीतत्वात् । कर्मणो हि तदारम्भकाल उत्पत्तेरनन्तरं निरपेक्षत्वात् । सहकार्यपेक्षया हि कारणानि विलम्बते अन्यथातिप्रसङ्गात् । सोयमनपेक्षस्यापि कालातिक्रमोऽकारणत्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः । नन्वेवमपि उत्तरसंयोगमपि न कुर्यादनपेक्षत्वाविशेषादित्यत आह प्रदेशान्तरसंयोग इति । उत्तरसंयोगे कर्तव्ये पूर्वसंयोगोऽप्यस्य प्रतिबन्धकः न हि क्रिया प्राप्तापरित्यागेनाप्राप्तप्राप्तये सम्भवति । ततस्तदभावकाल एव संयोगारम्भकालः स च नातीत इत्यतस्तमारभत एवेत्यर्थः । इति शब्दकारणमात्रविभागजविभागव्युत्पादनसमाप्तौ कारणाकारणविभागपूर्वकं विभागं व्युत्पादयति । कारणाकारणेति । अवयवान्तराद्विभागमकुर्वदिति द्वयारम्भकसंयोगविरोधिविभागजननस्वाभाव्यव्यवच्छेदः यां दिशमित्यपेक्षाका-

(१) नहीति-पा० ५ पु० ।

(२) विभागमारभते-पा-५ पु० ।

(३) आरम्भकरूपकालातीतत्वात्-पा० ७ पु० ।

यदा हस्ते कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागमकुर्वदा-
काशादिदेशेभ्यो विभागानारभ्य(१) प्रदेशान्तरे सं-
योगानारभते तदा ते कारणाकारणविभागाः कर्म यां
दिशं प्रति कार्यारम्भाभिमुखं तामपेक्ष्य कार्याका-
र्यविभागानारभन्ते तदनन्तरं कारणाकारणसंयोगा-
च्च(२) कार्याकार्यसंयोगानिति । यदि कारणावि-
भागानन्तरं कार्यविभागोत्पत्तिः कारणाकारणानन्तरं
कार्यसंयोगोत्पत्तिः(३) । नन्वेवमवयवावयविनोर्युत-
सिद्धिदोषप्रसङ्गः(४) इति । न । युतसिद्ध्यपरिज्ञानात् ।

रणमुक्तम् । ननु कारणावर्तिना कर्मणोत्तरसंयोगे कृते कार-
णाकारणविभागाः सकर्मणो निवर्तन्तां कार्याकार्यविभागा-
स्तु कुतो निवर्तिष्यन्त इत्याशङ्क्याह तदनन्तरमिति । सं-
योगजसंयोगेभ्यस्तेभ्यः विभागजविभागाः निवर्तिष्यन्त इत्यर्थः ।
तदेतदनूय देशयति । यदीति । यद्येवमवयवे चलत्यपि वि-
भज्यमानेपि संयुज्यमानेष्ववयवी न चलेन्न विभज्येत न सं-
युज्येत तर्हि स्वावयवेभ्यो युतसिद्धिः स्यात् । चलाचलत्व-
विभक्ताविभक्तत्वसंयुक्तासंयुक्तत्वानां युतसिद्धिव्याप्तत्वात् ।
वस्त्रोदकादौ तथा दर्शनात् । तथा च स समवायो व्याहन्येत
तल्लक्षणानुपपत्तेरिति भावः । परिहरति नेति । अयमभिप्रायः ।

(१) आकाशादिदेशाद्विभागमारभ्य-पा० ५ पु० ।

(२) संयोगाच्च-पा० ७ पु० ।

(३) कारणाकारणविभागानन्तरं कार्याकार्यविभागोत्पत्तिः का-
रणाकारणसंयोगानन्तरं कार्याकार्यसंयोगोत्पत्तिः-पा० ५ पु० ।

(४) युतसिद्धिप्रसङ्गः-पा० ५ पु० ।

सा पुनर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वमियन्तु(१)
नित्यानामनित्यानान्तु युतेष्वश्रयेषु समवायो युतसि-

केयं युतसिद्धिर्या आपादयितुमिष्टा न तावच्चलाचलत्वादिकमेव
तेनैव तदापादनानुपपत्तेः अस्यार्थस्येष्टत्वाच्च । नाप्यवयवाव-
यविनोर्मिथो विभङ्गित्वमापाद्यतेऽसंयोगित्वात् । नापि संयो-
गित्वमापादनीयम् अप्राप्तेरभावादप्राप्तौ सत्यां हि संयोगावका-
शोऽन्यथा तत्त्वानुपपत्तेः । नाप्यसमवाय एव युतसिद्धिः । गुणा-
दावपि समवायोच्छेदप्रसङ्गात् । एवमस्तु न नः किञ्चिद-
निष्टं प्रत्युताभिमतमेवेदमिति चेत् । न । समवायासिद्धौ त-
न्निषेधानुपपत्तेः न हि निषेध्यसिद्धिमन्तरेण निषेधकं प्रमाण-
मात्मानमासादयति तस्माद्युतसिद्धिमपरिजानन्नेव शब्दप्रसि-
द्धिमात्रेण परो धन्ध्रयतीति । अथ भवतः का युतसिद्धिरभि-
प्रेता तन्निरुक्तिमन्तरेण भवानप्ययुतसिद्धानामित्यादिकमर्थशु-
न्यं शब्दमेव केवलमारचयतीत्यत आह सा पुनरिति । द्वयोः
परमाण्वोरन्यतरस्य वा व्योमाद्यपेक्षया मूर्त्तस्य पृथग्गतिम-
त्वम् । नन्वियं युतसिद्धिरस्त्येवावयवावयविनोरत आह इतीयं
नित्यानाम् । नित्यानामेवेयं युतसिद्धिरसमवायसहचारिणी नित्या-
नां तेषां सत्यप्येवंभूतत्वे स्वाभाविकस्याधार्याधारभावस्य प्र-
त्यक्षसिद्धत्वेनाशक्यपरिहारत्वादित्यर्थः । अथानित्यानां के-
त्याह । अनित्यानां त्विति । परस्परपरिहारेण द्रव्यादीनां यु-
तेषु पृथग्भूतेष्वश्रयेषु समवायो युतसिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवमयु-
तसिद्धानामपृथगाश्रयसमवेतानामित्यर्थः स्यात्तथा च समवाये-
नैव समवायो लक्षणीयः समवायाभावेन वेति । पूर्वस्मिन्नात्मा-

द्विरिति । त्वगिन्द्रियशरीरयोः पृथग्गतिमत्त्वं नास्ति युतेष्वाश्रयेषु समवायोस्तीति परस्परेण संयोगः सिद्धः(१) । अण्वाकाशयोस्त्वाश्रयान्तरा(२)भावे-
प्यन्यतरस्य पृथग्गतिमत्त्वात् संयोगविभागौ सिद्धौ । तन्तुपटयोरनित्ययोराश्रयान्तराभावात्(३) परस्परतः संयोगविभागाभाव इति । दिगादीनान्तु पृथग्गति-

श्रयो दोष उत्तरस्मिन् परस्पराश्रयदोष इति । न । एतयो-
र्लक्षणयोर्व्यापकोपलक्षणत्वात् । अपाप्तयोर्विद्यमानता हि यु-
तसिद्धिरनयोर्व्यापिका सैव ताभ्यामुपलक्ष्यत इति न किञ्चि-
दनुपपन्नम् । अथानित्यानामपि पृथग्गतिमत्त्वमेव युतसिद्धिः
किं न स्यात् किमुभयोपन्यासस्य प्रयोजनमेकेनाप्युपलक्ष-
णसिद्धिरित्यत आह त्वगिन्द्रियेति । पृथग्गतिमत्त्वं मिथो
विभागहेतुक्रियायोगो नास्ति युतेष्वाश्रयेषु समवायस्त्वस्ति ।
तेनानयोर्युतसिद्धिर्द्रव्यतया मिथः संयोगः सिद्धः । अयमेव
तर्हि युतसिद्धेरुपलक्षणमस्तु कृतं प्रथमेनेत्यत आह अत एवा-
काशयोस्त्विति । प्रयोजनमुक्त्वा द्वितीयस्य व्यतिरेकोदा-
हरणमाह । तन्तुपटयोरिति । प्रथमस्याह दिगादीनामिति ।
न च चलाचलत्वादिनावयवावयविनोर्युतेष्वाश्रयेषु समवाय
आपादयितुं शक्यते आश्रयान्तरस्य प्रत्यक्षबाधितत्वादिति
तात्पर्यम् । एवं विभागस्योत्पत्तिं व्युत्पाद्य विनाशं व्युत्पादय-
ति विनाशस्त्विति । सर्वस्य त्रिविधस्यापि उत्तरसंयोगस्या-

(१) संयोगसिद्धिः-पा० ५, युतसिद्धिः ६ पु० ।

(२) अण्वाकाशयोराश्रया-पा० ५ पु० ।

(३) पृथगाश्रयान्तराभावात्-पा० ५ पु० ।

मत्त्वाभावादिति(१) परस्परं संयोगविभागाभाव
इति(२) । विनाशस्तु सर्वस्य विभागस्य क्षणिकत्वाद्
उत्तरसंयोगावधिसद्भावात्(३) क्षणिक इति । न तु
संयोगवद्ययोरेव विभागस्तयोरेव संयोगाद्विनाशो
भवति । कस्मात्(४) संयुक्तप्रत्ययवद्विभक्तप्रत्ययानु-
वृत्त्यभावात् तस्मादुत्तरसंयोगावधिसद्भावात् क्षणिक
इति । क्वचिच्चाश्रयविनाशादेव विनश्यतीति(५) ।

वधेः पर्यन्तस्य सद्भावादुत्पादादिति कारको हेतुरुक्तः । ज्ञाप-
कमाह क्षणिकत्वादिति । आशुतरविनाशित्वात् उत्तरसंयोगा-
वधेराशुतरविनाशस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः । एतत्कर्णेणोप-
पादयति न तु संयोगवदिति । विभागाधारयोरेव द्रव्ययोः पु-
नः संयोगेन विभागविनाशे तस्य चिरकालावस्थायित्वमापद्ये-
तेत्यर्थः । ततः किं न ह्येवं सति नः किञ्चिदनिष्टं प्रसज्यत
इत्यत आह संयुक्तप्रत्ययवदिति । अयमाशयः । संयोगस्तावच्चि-
रकालमनुवर्त्तते प्रत्यभिज्ञानस्यानन्यथासिद्धत्वात् न हि य-
स्य कस्यचित् विभागदेव संयोगो विनश्यति अवयवसंयोगवि-
नाशे द्रव्यानुत्पादप्रसङ्गात् नोदनाद्यनुपपत्तेश्च । तस्मात् य-
योरेव संयोगस्तयोरेव विभागात् सत्याश्रये तस्य विनाश
इति स्थितिः । तथा चान्तरा विनाशकारणाभावादुत्पादका-
रणानुपपत्तेस्तत्कार्यस्य च दर्शनात् प्रत्यभिज्ञानमनन्यथा-

(१) गतिमत्त्वं नास्तीति-पा० ५ पु० ।

(२) इति-नास्ति ५ पु० ।

(३) क्षणिकत्वादुत्तरसंयोगस्यावधेः सद्भावात्-पा० ६ । ७ पु० ।

(४) कस्मात्-नास्ति ५ पु० ।

(५) क्वचिदाश्रयविनाशादपि-पा० ५ पु० ।

कथम् । यदा द्वितन्तुककारणावयवे अंशौ(१) कर्मो-
त्पन्नमंश्वन्तराद्विभागमारभते(२) तदैव तन्त्व-
न्तरेपि कर्मोत्पद्यते विभागाच्च तन्त्वारम्भकसंयो-
गविनाशः । तन्तुकर्मणा(३) तन्त्वन्तराद्विभागः
क्रियते इत्येकः कालः । ततो यस्मिन्नेव काले

सिद्धम् । विभागस्य तु प्रत्ययानुवृत्तिरेव नास्ति सत्यपि चाबाधि-
तत्वाद्भाक्ती । कार्यस्य हि कर्तव्यपुरुषार्थापेक्षयोत्पादोऽवस्था-
नं च, कृतयावत्कर्तव्यस्य च निवृत्तिरिति स्वभावः । न हि
कृतयावत्कर्तव्यं कार्यमवतिष्ठते चेति सम्भवति । का-
र्यं च विभागस्योत्तरविभागशब्दौ पूर्वपूर्वसंयोगनिवृत्तिश्चेत्ता-
वदेव । न ह्येतदतिरिक्तमस्य युगान्तरेपि कर्तव्यमस्ति त-
च्चानेन सर्वं कृतं तस्मान्निवर्तितव्यमस्यावशिष्यते न चाहेतुका
निवृत्तिः स्थैर्यसिद्धान्ते । न च कर्मैवास्य निवर्तकमुत्तरविभागा-
नुत्पत्तिप्रसङ्गात् तस्मादुत्तरसंयोगादेवास्य विनाशः । न ह्युत्तरसं-
योगे सति संयुक्तप्रत्ययवद्विभक्तप्रत्ययोऽनुवर्तते । अनुवर्तते
चेत् न संयोगाभावनिबन्धनो बाधकात् । बाधकश्च विवा-
दाध्यासितो विभाग उत्तरसंयोगजातः तावतैव कृतकर्तव्य-
त्वात् कर्मवदिति । कृतकर्तव्यस्याप्यवस्थाने प्रायणाद्यनुप-
पत्तिप्रसङ्ग इति । एवम् साधारणं विनाशकारणमुक्त्वाऽसाधार-
णमाह कचिदिति । एतत् कथमित्यादिना व्युत्पादयति यदेति ।
द्वितन्तुकस्य कारणं तन्तुस्तस्यावयवांशुः तस्मिन् अवयवाव-
यवविभागसमकालमवयवान्तरे कर्मचिन्तनादेतत् लभ्यत इत्य-

(१) अवयवांशौ—पा० ७ पु० । (२) करोति—पा० ६ पु० ।

(३) तन्त्वन्तरकर्मणा च—पा० ५, कर्मणा च—६ पु० ।

विभागात् तन्तुसंयोगविनाशः(१) तस्मिन्नेव काले संयोगविनाशात् तन्तुविनाशस्तस्मिन् विनष्टे तदाश्रितस्य तन्त्वन्तरविभागस्य विनाश इति । एवं(२) तर्ह्युत्तरविभागानुत्पत्तिप्रसङ्गः । कारणविभागाभावात् । ततः प्रदेशान्तरसंयोगवति(३) संयोगाभाव इत्यतो विरोधिगुणासम्भवात्(४) कर्मण-

र्थः । तथा ह्यंशुकर्मणा अंश्वन्तराद्विभागस्तन्त्वन्तरे च कर्म-
त्येकः कालः । ततो विभागादंशुसंयोगविनाशस्तन्त्वन्तरकर्मणा
च विनश्यतस्तन्तोर्विभागस्ततोऽंशुसंयोगविनाशात्तन्तुविनाशः ।
तन्त्वन्तरविभागात् द्वितन्तुकारकसंयोगविनाशः कालान्तरे च
तन्तुविनाशात्तदाश्रितस्य विभागस्य विनाश इति । अत्र चोदय-
ति एवं तर्हीति । कारणविभागेन हि द्रव्यविनाशविशिष्टं कालं
स्वतन्त्रं वाऽवयवमपेक्ष्योत्तरविभागः कर्तव्यो न तु कर्मणेति
पूर्वमेव सिद्धान्तितम् । स चाश्रयविनाशादपेक्षाकारणमप्राप्यैव
विनष्ट इति कारणाभावादुत्तरविभागानुत्पत्तिः प्रसज्यत इत्य-
र्थः । ततः किमनिष्टं स्यादित्यत आह ततश्चेति । उत्तर-
विभागोत्पत्त्या हि पूर्वसंयोगनिवृत्तौ उत्तरसंयोगोत्पत्तिः स्यात्
प्रतिबन्धकसद्भावे तु पूर्वसंयोगे उत्तरसंयोगो नोत्पद्यत इत्यर्थः ।
किमतो यद्येवमत आहात इति । उत्तरस्य संयोगस्य विनाश-
कारणस्याभावाद्यावदाश्रयविनाशं कर्मावतिष्ठेतेत्यर्थः । एतच्चा-

(१) तन्त्वन्तरसंयोगविनाशः—पा० ५ पु० ।

(२) नन्वेवं—पा० ६ पु० ।

(३) संयोगवति—इति नास्ति ७ पु० ।

(४) विरोधिगुणान्तराभावात्—पा० ५ पु० ।

श्चिरकालावस्थायित्वं नित्यद्रव्यसमवेतस्य च नित्यत्वमिति दोषः । कथं(१) यदाप्यद्व्यणुकारम्भकपरमाणौ कर्मोत्पन्नमण्वन्तराद्विभागं करोति तदैवाण्वन्तरेपि कर्म ततो यस्मिन्नेव काले विभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशस्तदैवाण्वन्तरकर्मणा(२) द्व्यणुकाण्वोर्विभागः क्रियते ततो यस्मिन्नेव काले विभागात् द्व्यणुकसंयोगस्य विनाशः तस्मिन्नेव काले संयोगविनाशः द्व्यणुकस्य विनाशः तस्मिन् विनष्टे तदाश्रितस्य द्व्यणुकाणुविभागस्य विनाशः । ततश्च(३) विरोधिगुणासम्भवान्नित्यद्रव्यसमवेतकर्मणो नित्यत्वमिति(४) । तन्त्वन्तरविभागाद्विभाग इत्यदोषः ।

निष्ठं प्रमाणबाधितत्वात् । न ह्यनुत्पन्नोत्तरसंयोगो यावत् सत्त्वं चलन्नेव कश्चित्तन्तुरस्तीति नित्यत्वमपि कर्मणः क्वचित् प्रसज्येतेत्याह नित्येति । एतत् कथमित्यादिना व्युत्पादयति कथमिति । अण्वन्तरादारम्भकसंयोगिनः अण्वन्तरे अनारम्भकसंयोगिनि द्व्यणुकारम्भकपरमाणुकर्मणा द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादसमकालमनारम्भककर्मसंचिन्तनादेतल्लभ्यते इति संक्षेपः । विरोधिगुणोपनिपाताश्रयविनाशयोः विनाशकारणयोरसम्भवान्नित्यत्वम् । न च कर्मन्तरेण विभागान्तरोत्पत्तेः पूर्वसंयोगनिवृत्तावुत्तरसंयोगोत्पत्तौ च तत् कर्म निवृत्स्यतीति युक्तं कर्मवति कर्मन्तरानुत्पत्तेरिति समाधत्ते तन्त्वन्तरविभागादिति । विभाग इति । उत्तरो विभागः इत्यतो हेतोः कर्मणः

(१) कथं-नास्ति ६ पु० । (२) तदैवाणुकर्मणा-पा० ७ पु० ।

(३) तस्मात्-पा० ५ पु० ।

(४) गुणासम्भवान्कर्मणो नित्यत्वं-पा० ६ पु० ।

आश्रयविनाशात्तन्त्वोरेव विभागो विनष्टो न तन्त्वं-
द्वन्तरविभाग इति एतस्मादुत्तरो विभागो जायते(१)
अङ्गुल्याकाशविभागाच्छरीराकाशविभागवत् तस्मि-

कालान्तरावस्थायित्वमदोषः । एतद्विशदयति । आश्रयेति । यदा
हि तन्तौ वर्तमानेन कर्मणा तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियते तदा
तदवयवादंशोरपि विभागः क्रियते अङ्गुलिकर्मणा कुड्याविभाग-
समकालं कुड्यावयवविभागवत् । स च विभागो विनाशकारणा-
भावादस्त्येव तस्मादुत्तरो विभागः संजायते अङ्गुल्याकाश-
विभागादिव शरीराकाशविभाग इति निदर्शनम् । यद्यपि प्रस्तुते
क्रियावतस्तन्तोर्निष्क्रियेणाकाशादिदेशेनोत्तरो विभागो निदर्शने
च निःक्रिययोरेव शरीराकाशादिदेशयोरिति वैषम्यं तथापि
किमेनेन कार्यैकार्थसमवायलक्षणायाः प्रत्यासत्तेः पूर्वभावनि-
यमस्य चाविशेषात् । कर्मणोऽकारणत्वस्य चोभयत्रापि स-
मानत्वात् । इदं पुनरवशिष्यते द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिवि-
भागजनकं यत् कर्म तदविरोधिनं न जनयतीति प्राङ्गिष्टंकि-
तम् । अन्यथा तन्तौ वर्तमानेन कर्मणा अण्वन्तरविभागं जनय-
ताऽऽकाशादिदेशविभागोपि किं न जन्यते को नु खल्वकार-
णविभागत्वेनानयोर्विशेषः । मूर्तामूर्तविभागजनकत्वेन प्रा-
ग्व्यवस्था कृता यदाऽवयवान्तरान्न तदाकाशादिदेशादिति व-
चनादित्यपि नास्ति अमूर्तविभागारम्भानारम्भयोरतीन्द्रियत्वा-
त् मूर्तविभागजनकत्वेन विरोधाच्च तस्मात्तन्तुकर्मणा तन्त्व-
न्तरविभागजनकेनाण्वन्तरविभागो न जन्यत एवेति कथं तद्वाधकः
परीहार इति । अपरमाणुकारणेपि वर्तमानस्य विभागविशेषस्य

(१) उत्तरोत्तरो विभागः संजायते—पा० ६ पु० ।

नैव काले कर्म(१) संयोगं कृत्वा विनश्यतीत्यदोषः ।

द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वाविशेषात् । यथा ह्यंगुल्यां वर्तमानेन कर्मणा कुड्यपरमाणुपर्यन्तविभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वाविशेषात् युगपज्जन्यते तथा तन्तौ वर्तमानेन कर्मणा तन्त्वन्तरपरमाणुपर्यन्तविभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वाविशेषाद्युगपज्जन्यत इत्यदोषः । यथा च परमाणवो अणुकादिप्रक्रमेण स्थूलकार्यमारभन्ते परमाणुकर्माणि तत्संयोगद्वारेण परमाणुसंयोगश्च अणुकादिसंयोगद्वारेणेति कारणत्वमविशिष्टं साक्षात्परम्परया वेति सूक्ष्मेक्षिका तथा परमाणुविभागा अपि स्थूलकार्यारम्भकसंयोगविरोधिन एव अणुकादिविभागजननद्वारेणेति सूक्ष्मेक्षिका । न ह्यंशोर्विभागो द्वितन्तुकारम्भकतन्तुसंयोगविरोधी स विभागो न सम्भवतीति सम्भवति । तस्मात् द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वाविशेषात्तन्तुविभागसमकालं अप्वन्तरविभागोपि कर्मणैव क्रियते स चोत्तरविभागमारभत इति सुष्ठूक्तं तन्त्वप्वन्तरविभागाद्विभाग इत्यदोष इति । अथवा तन्तुकर्मसमकालं तदणावपि कर्मोत्पन्नं विनश्यदवस्थतन्तुतदण्वाकाशादिदेशेभ्यो युगपद्विभागानारभते द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधित्वेनाविशेषात् । तत्र तन्तौ नष्टे तदाश्रित एव विभागो नष्टोऽन्यस्तु वर्तते । स च तन्त्वप्वन्तरविभाग उच्यते तन्त्वोर्यदप्वन्तरमणुविशेषस्तदीयत्वात् । तेनाण्वाकाशविभागात्तन्त्वाकाशविभागो जायते तथा चाङ्गुल्याकाशविभागाच्छरीराकाशविभाग इत्युदाहरणे स्फुटम् । शरीरशब्दस्त्वत्र हस्तोपलक्षणपरः । आरभ्यारम्भकवादस्य प्रतिषेधात् अङ्गुलीशरीरान्तराले च हस्ताद्युपलब्धेरिति कृतं वि-

(१) शरीराकाशविभागवदिति ततस्तस्मिन्नुत्पन्ने विभागे कर्म-पा० ५ पु० ।

अथ वा अंश्वन्तरविभागोत्पत्तिसमकालं^(१) तस्मिन्ने-
व तन्तौ कर्मोत्पद्यते ततोऽवन्तरविभागात्^(२) तन्त्वार्-
रम्भकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा च तन्त्वन्तरा-
द्विभागः क्रियते इत्येकः कालः । ततः संयोगविना-
शात् तन्तुविनाशः तद्विनाशाच्च तदाश्रितयोर्विभा-
गकर्मणोर्युगपद्विनाशः^(३) । तन्तुवीरणयोर्वा संयोगे

स्तरेण । निस्तीर्णं कथञ्चिच्चक्षुरधाराचक्राचक्रमणमिति । नित्य-
त्वप्रसङ्गस्त्वपरिज्ञातोत्तरं प्रयोजयति अनारम्भके हि परमाणावु-
त्पन्नकर्मद्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वत्वाविशेषेण द्यणुकादि-
वत् व्योमादिदेशादपि विभागमारम्भमाणं तत्र कुतश्चिद्विभे-
ति द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकं यत् तत् विरुद्धकार्य-
तया तत्रारभत इत्युक्तमिति न प्रस्मर्तव्यमित्येव तु तत्र प-
रिहार इत्यभिप्रायः । एवं तावदविभक्तावयवद्रव्यकर्मणा ज-
नितो विभागो द्रव्यान्तरस्यावयवक्रियाविभागादिन्यायेन वि-
नाशाद्विनश्यतीति दर्शितम् । सम्प्रति यत्रैवावयवे क्रियाविभा-
ग आरब्धस्तस्यैवावयवक्रियाविभागादिन्यायेन विनाशात् सह
कर्मणा विभागो विनश्यतीत्यपि कापि स्यादित्याह अथवेति ।
उत्तरसंयोगस्त्वत्र न जायत एव समवायिकारणाभावात् ।
न चैवं कर्मणोनुपभोग्यत्वदोषः सत्याश्रये ह्युत्तरसंयोगानुत्प-
त्तावनुपभोग्यत्वदोषो नत्वन्यथा आश्रयविनाशे तु कारणसामर्थ्ये-
न लब्धजन्मनः कर्मणा प्रक्रियाचिताया एवोपभोग्यत्वादिति ।

(१) अंशुविभागोत्पत्तिसमकाले—पा० ६ पु० ।

(२) ततो विभागात्—पा० ७ पु० ।

(३) इति—अधिकम् ५ पु० ।

सति द्रव्यानुत्पत्तौ पूर्वोक्तेन विधानेनाश्रयविनाश-
संयोगाभ्यां तन्तुवीरणविभागविनाश इति ।

परत्वमपरत्वं च(१) परापराभिधानप्रत्ययनिमित्त-

एवमुत्तरसंयोगादाश्रयनाशाच्च प्रत्येकं विभागनाशं व्युत्पाद्य द्वा-
भ्यां समुच्चिताभ्यां विनाशमाह तन्तुवीरणयोर्वेति । द्रव्या-
नुत्पत्तावित्यनारम्भके वीरणे वर्तमानस्य कर्मणो द्रव्यारम्भ-
कसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकतया तन्तोराकाशादिदेशाच्च युग-
पद्विभागोत्पत्तिं सूचयितुम् तथा च पूर्वोक्तेन विधानेनाणुक्रिया-
विभागादिना वीरणकर्मविभागादिना च प्रकारेण अणुकर्म-
समकालं वीरणकर्मसंचिन्तनादेतल्लभ्यत इति सङ्क्षेपः ।

परस्परानुविद्धव्यवहारकारणतया व्युत्पत्तिवैशद्यार्थं सङ्क्षे-
पार्थं चैकग्रन्थेन परत्वापरत्वे निरूपयति । परत्वमपरत्वं चे-
ति । यथासंख्यं परापराभिधानयोः परापरप्रत्यययोश्च निमि-
त्तं विशेषणम् । यद्विशिष्टे द्रव्ये परमित्यभिधानं प्रत्ययो वा तत्
परत्वम् । यद्विशिष्टे द्रव्ये अपरमित्यभिधानं प्रत्ययो वा तदपर-
त्वमिति लक्षणमुक्तम् प्रमाणञ्च । संयुक्तसंयोगाल्पियस्त्वभूयस्त्व-
योरेव परापरव्यवहारनिमित्तत्वान्न ततोधिकयोस्तयोः प्रमाणम-
स्ति संयोगाल्पत्वमेव हि सन्निकृष्टत्वं प्रत्यासन्नत्वमपरत्वं वो-
च्यते तद्बहुत्वमेव च विप्रकृष्टत्वं दूरत्वं परत्वं वोच्यत इति
चेत् । न । तदपेक्षया प्रमातर्यपि परापरप्रत्ययप्रसङ्गात् संयो-
गबहुत्वभावस्याविशेषात्, भवति हि यावत्यस्ति मत्तो वाराण-
सी तावति वाराणस्या अहमपि न तु सा किञ्चिदपेक्ष्य मत्तः
परापरा वेति अहमपि तस्याः परो अरो वेति तदविशेषात् ।

म्(१)। तत्तु द्विविधं दिक्कृतं कालकृतं च । तत्र दिक्कृतं दिग्बिषेपप्रत्यायकम् । कालकृतं च वयोभेदप्रत्यायकम् । तत्र दिक्कृतस्योत्पत्तिरभिधीयते । कथम् । एकस्यां दि-

परत्वापरत्वोत्पत्तिनियमे कारणं वाच्यमिति चेत् । न । कारणशक्तिनिवमार्देव तन्नियमोपपत्तेः । भेर्याकाशसंयोगस्योभयांश्रितत्वाविशेषेपि नभस्येव शब्दो न भेर्यामितिवत् संयोगाल्पत्वबहुत्वाविशेषेपि प्रमेय एव परत्वापरत्वे न प्रमातरीति सर्वमुपपन्नम् । ननु व्यवहारनिमित्ताविशेषेपि व्यवहारविशेष उपपद्यते अतिप्रसङ्गात् इत्येवं व्यवस्थिते कारणभेदाद्भेदमाह द्विविधमिति । तत्पुनः परत्वं चापरत्वं च प्रत्येकं द्विविधं दिक्कृतन्दिक्संयोगाममवायिकारणकृतं कालकृतं कालसंयोगासमवायिकारणकृतमित्यर्थः । कार्यविशेषाद्विशेषमाह दिक्कृतं दिग्बिषेपप्रत्यायकमित्यादि । विशिष्यत इति विशेषो दिगेव विशेषो दिग्बिषेपः कालात् । एवं वयोभेदोपि कालविशेष उच्यते यथा च परत्वापरत्वाभ्यां दिक्कालावनुमीयेते तथा प्रागुक्तम् । अथवा दिग्बिषेपो देशविशेषः । सन्निकृष्टविप्रकृष्टलक्षणः । वयोभेदः । शरीरावस्थाविशेषो बाल्यकौमारादिलक्षणः । तत्प्रत्यायकं श्रुताभ्यां हि परत्वापरत्वाभ्यां देशविशेषो वयोविशेषश्चानुमीयते । तथा च लोकव्यवहारो हानोपादानादिः सिद्ध्यतीति शिष्याणामवधानायात्पत्तिमभिधातुं प्रतिजानीते तत्रेति । यदि हि दिक्पिण्डसंयोगात् परत्वमपरत्वं चोत्पद्यते सर्वत्र सर्वदा सर्वथोत्पद्येताविशेषात् । परस्परापेक्षया च तन्नियमे इतरेतराश्रयत्वं

इयवस्थितयोः(१) पिण्डयोः संयुक्तसंयोगबह्वल्पभावे सत्येकस्य द्रष्टुः सन्निकृष्टमवधिं कृत्वा(२) एतस्माद्विप्रकृष्टोऽयमिति परत्वाधारेऽसन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते(३) । ततस्तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन संयोगात् परत्वस्योत्पत्तिः । तथा विप्रकृष्टं चावधिं कृत्वा एतस्मात् सन्निकृष्टोऽयमिति अपरत्वाधारे इतरस्मिन् सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । ततस्तामपेक्ष्यापरेण दिक्प्रदेशेन

स्यादित्यभिप्रायवान् पृच्छति कथमिति । अभिप्रायस्यमाक्षेपं परिहरन्नाह एकस्यामिति । अत्रैकदिङ्गियमान्न सर्वत्र एकद्रष्टृनियमान्न सर्वथा अपेक्षाबुद्धिनियमान्न सर्वदेति संयुक्तसंयोगाल्पत्वबहुत्वलक्षणयोः सन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वयोरपेक्षाबुद्धिविशेषयोश्च स्वकारणादुत्पत्तेः स्वप्रमाणात्प्रतीतेश्च परस्परानपेक्षत्वान्न परस्पराश्रयदोष इति । परत्वाधार इति भविष्यत्परत्वाधारे । परेण दिग्देशेनेति । परत्वोत्पादको दिक्प्रदेशः परः स च विप्रकृष्टो बुद्धिसन्निहितः तथा तेन पूर्वमुत्तरत्रापीत्यनेन विधिना समवाय्यसमवायिनिमित्तेभ्यः पिण्डदिविण्डसंयोगापेक्षाबुद्धिभ्यः परत्वोत्पत्तिं दर्शयित्वा अपरत्वस्योत्पत्तिमाह विप्रकृष्टं चेति । एकदिगवस्थितयोरेकस्य द्रष्टुरित्यनुकर्षणार्थश्चकारः । कालकृतयोः परत्वापरन्वयोरुत्पत्तिमाह कालकृतयोरपीति । अत्र पिण्डस्य समवायित्वं कालपिण्डसंयोगस्य चासमवायित्वं अपेक्षाबुद्धेर्निमित्तत्वमित्यपरोर्थः । तर्हि कार-

(१) दिशि व्यवस्थितयोः—पा० ५ पु० ।

(२) दत्वा—पा० १ पु० ।

(३) असन्निकृष्टबुद्धिरिति पाठः सम्यक् । (एवमग्रेपि)

संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिः । कालकृतयोरपि कथम् ।
वर्तमानकालयो(१)रनियतदिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्थवि-
रयो रूढश्मश्रुकार्कश्य(२)बलिपलिनादिसान्निध्ये स-
त्येकस्य द्रष्टुर्युवानमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्र-
कृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । ततस्तामपेक्ष्य परेण काल-
प्रदेशेन संयोगात् परत्वस्योत्पत्तिः । स्थविरं चा-
वधिं कृत्वा यूनि सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । ततस्ता-
मपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्ति-
रिति । विनाशस्त्रपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यविनाशात् ।

णविशेषात् कार्यविशेषं कथं भविष्यतीति । न हि तदविशेषे
कालकल्पनायामपि किञ्चिद्बीजमस्तीत्यभिप्रायवान् पृच्छति ।
कथामिति । विदिताभिप्रायस्योत्तरं वर्तमानेति । अवर्त-
मानस्य समवायिकारणत्वे अवधित्वं च नास्तीति वर्तमान-
योरित्युक्तम् । अनियतदिग्देशयोरिति । दिक्कृताद्यवच्छेत्तुं
युवत्वस्थविरत्वे शरीरावस्थाविशेषौ तत्प्रतिपत्तये रूढेत्यादि ।
आदिग्रहणात् परिमाणसामर्थ्याऽनतीन्द्रियापाटवविशेषाः । बहु-
तरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं विप्रकृष्टत्वम् । अन्यतरतमोप-
हवहनव्यवहितजन्मत्वं सन्निकृष्टत्वम् । परत्वोपादकत्वं कालप्र-
देशस्य परत्वम् अपरत्वोत्पादकत्वं चापरत्वमिति । एव-
मुत्पत्तिं निरूप्य विनाशं निरूपयति विनाशस्त्विति । अपेक्षा-
बुद्धिसंयोगद्रव्यविनाशात् पृथक्पृथक्त्वाभ्यां द्वाभ्यां च सर्वेभ्यो
विनाशः सप्रधानयोरिति सद्ग्रहः । अत्र प्रथमां विधां व्युत्पा-

(१) वर्तमानयोरिति-पा० १ । १ । ६ पु० ।

(२) वार्द्धक्य-पा० ६ पु० ।

अपेक्षाबुद्धिविनाशात्तावदुत्पन्ने परत्वे यस्मिन्काले सामान्यबुद्धिरुत्पन्ना भवति । ततोपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता सामान्य(१)ज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यः परत्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततोपेक्षाबुद्धेर्विनाशो गुणबुद्धेश्चोत्पत्तिः ततोऽपेक्षाबुद्धिविनाशाद्गुणस्य विनश्यत्ता गुणज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यो द्रव्यबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततो द्रव्यबुद्धेरुत्पत्तिर्गुणस्य विनाश इति(२) । संयोगविनाशादपि(३) कथम् । अपेक्षाबुद्धिसमकालमेव परत्वाधारे कर्मोत्पद्यते तेन कर्मणा(४) दिक्पिण्डविभागः क्रियते अपेक्षाबुद्धिनः

दयति अपेक्षेति । तावच्छब्दः क्रमं । उत्पन्ने परत्वे विभज्यमानावयवस्थिरद्रव्ये समवायिनीति शेषः । ततस्तस्मिन् काले । एवमुत्तरत्रासाद्यश्चैतत् पूर्ववत् समाधेयमिति । द्वितीयां विधामाह । संयोगेति । अपेक्षाबुद्धिसमकालमविनश्यदवस्थे परत्वाधारे कर्मसञ्चिन्तनादेतल्लभ्यते इति सङ्क्षेपः । तथाहि । अपेक्षाबुद्धिकर्मणी परत्वोत्पत्तिदिक्पिण्डविभागौ परत्वसामान्यबुद्धिदिक्पिण्डसंयोगविनाशौ । अथ सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिविनाशगुणबुद्ध्युत्पत्ती दिक्पिण्डसंयोगनाशात् परत्वस्य नाश इत्यपेक्षाबुद्धिनाशस्य परत्वनाशसमसमयभावितया न तदुत्पादकत्वम् । अथ संयोगनाशस्य परत्वनाशहेतुत्वं कुतः सिद्धं उपपन्नं हि प-

(१) परत्वसामान्य-पा० ६ पु० ।

(२) गुणस्य च नाश इति-पा० ६ पु० । अत्र विनाश इत्यत्र नाश इति दृश्यते ।

(३) कालसंयोगविनाशादपि-पा० ६ पु० ।

(४) तत्कर्मणा-पा० १ पु० ।

परत्वस्योत्पत्तिरित्येकः कालः(१) । ततस्सामान्यबुद्धे-
रुत्पत्तिः दिक्पिण्डसंयोगस्य च विनाशः ततो यस्मिन्
काले गुणबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले दिक्पिण्ड-
संयोगविनाशाद्गुणस्य विनाशः । द्रव्यविनाशादपि
कथम् । परत्वाधारावयवे कर्मोत्पन्नं यस्मिन्नेव
कालेऽवयवान्तराद्विभागं करोति तस्मिन्नेव काले
अपेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते ततो विभागाद्यस्मिन्नेव काले
संयोगविनाशः तस्मिन्नेव काले परत्वमुत्पद्यते
ततः संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशस्ताद्विनाशाच्च(२)

रत्वमपेक्षाबुद्धिव्यावृत्तेरेव व्यावर्तते दिक्पिण्डसंयोगव्यावृत्तौ तु
कारणाभावात् परत्वान्तरं न जायते इत्येतावत्तदनुपलम्भ
उपपद्यत इति न विप्रकृष्टत्वेन चापरत्वस्य व्याप्तत्वात् व्यापक-
निवृत्तौ च व्याप्यनिवृत्तेरवश्यंभावित्वात् सत्यामपि चापेक्षाबुद्धौ
विप्रकृष्टत्वं निवर्तते तन्निवृत्तिकारणोपनिपातादिति दर्शितम् ।
न चाहेतुको विनाशस्तस्माद्विप्रकृष्टलक्षणस्य दिक्पिण्डसंयोगस्य
निवृत्तेरपरत्वं निवर्तत इत्येव रमणीयम् । उपलक्षणं चैतत् ।
परत्वाधारे कर्मोत्पद्यत इति । अवधिद्रष्टोरन्यतरकर्मणापि
दिगवधिदिग्द्रष्टृसंयोगविनाशादपि परत्वविनाशात् । युक्तेर-
विशेषादिति । तृतीयां विधामाह द्रव्येति । परत्वाधारावयव-
कर्मजविभागसमकालमपेक्षाबुद्धिसंचिन्तनादेतल्लभ्यत इति संक्षे-
पः । तथाहि पिण्डावयवविभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशपरत्वो-
त्पत्ती द्रव्यनाशपरत्वसामान्यज्ञाने परत्वनाशगुणबुद्धी इति ।

(१) क्रियते परत्वस्योत्पत्तिरिति-पा० ५ पु० ।

(२) द्रव्यनाशः सामान्यबुद्धेश्चोत्पादः द्रव्यनाशाच्च-पा० ६ पु० ।

तदाश्रितस्य गुणस्य विनाशः । द्रव्यापेक्षाबुद्ध्यो-
र्युगपाद्विनाशादपि(१) कथम् । यदा परत्वाधारा-
वयवे कर्मोत्पद्यते तदैवापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते(२) कर्मणा
चावयवान्तराद्विभागः क्रियते परत्वस्योत्पत्तिरित्येकः
कालः । ततो यस्मिन्नेव कालेऽवयवविभागाद् द्रव्यार-
म्भकसंयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धि-
रुत्पद्यते तदनन्तरं संयोगविनाशात् द्रव्यविनाशः
सामान्यबुद्धेश्चापेक्षाबुद्धिविनाशः इत्येकः कालः ।
ततो द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्विनाशात् परत्वस्य विनाशः ।
द्रव्यसंयोगविनाशादपि कथम् । यदा परत्वाधारावय-
वे(३) कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं करोति(४) तस्मि-
न्नेव काले पिण्डकर्मापेक्षाबुद्ध्योर्युगपदुत्पत्तिः । ततो(५)

द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्युगपाद्विनाशेन चतुर्थी विधामाह द्रव्यापेक्षाबुद्ध्यो-
रिति । पिण्डावयवकर्मसमकालमपेक्षाबुद्ध्युत्पत्तेरेतल्लभ्यते ।
तथाहि परत्वाधारावयवकर्मापेक्षाबुद्धी । अवयवान्तरविभाग-
परत्वोत्पत्ती । ततो आरम्भकसंयोगविनाशसामान्यज्ञाने ।
द्रव्यविनाशापेक्षाबुद्धिविनाशौ । अथ परत्वस्य विनाश
इति । द्रव्यसंयोगविनाशाभ्यां पञ्चमी विधामाह । पिण्डाव-
यवकर्मापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्यच्चिन्तयैतल्लभ्यते । तथा ह्यवयववि-
भागपिण्डकर्मापेक्षाबुद्धयः अवयवसंयोगनाशद्विपण्डविभाग-

(१) बुद्ध्योर्विनाशादपि-पा० १ पु० ।

(२) तदैवापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते-इति नास्ति १ पु० ।

(३) द्रव्यावयवे-पा० ३ पु० । यदा कर्मोत्पन्न-५ पु० ।

(४) तत-इति अधिकं ५ पु० ।

(५) तत-इति नास्ति ५ पु० ।

यस्मिन्नेव काले परत्वस्योत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले विभागाद्(१) द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डस्य च विभागः क्रियते(२) इत्येकः कालः । ततो यस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात् पिण्डविनाशः पिण्डविनाशाच्च पिण्डसंयोगविनाशः(३) ततो गुणबुद्धिसमकालं पिण्डदिक्पिण्डसंयोगविनाशात्(४) परत्वस्य विनाशः । संयोगापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि कथम् । यदा परत्वमुत्पद्यते तदा परत्वाधारे कर्म ततो यस्मिन्नेव काले परत्वसामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मणा(५) दिक्पिण्डविभागः क्रियते ततः सामान्यबुद्धितोऽपेक्षाबुद्धिविनाशो विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाश इत्येकः कालः । ततः संयोगापेक्षाबुद्धिविनाशात् परत्वस्य विनाशः । त्रया-

परत्वोत्पत्तयः द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशपरत्वसामान्यबुद्धयः अथ द्रव्यसंयोगनाशाभ्यां परत्वनाशः । सामान्यबुद्धितो गुणबुद्धेर्जन्मापेक्षाबुद्धेश्च विनाश इति । संयोगनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां षष्ठीं विधामाह । संयोगापेक्षाबुद्ध्योरिति । परत्वोत्पत्तिसमकालं पिण्डकर्मचिन्तयैतल्लभ्यते । तथाहि परत्वोत्पत्ति-

(१) विभागात्- नास्ति ५ पु० ।

(२) क्रियते उभयस्मिन्नेव काले-इति ५ पु० ।

(३) पिण्डविनाशो विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाश इति ५ पु० ।

(४) संयोगयोर्विनाशात्-पा० ५ पु० ।

(५) कर्मणा-इति ४ पु० ।

णां समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानां(१) युगपद्वि-
नाशादपि कथम् । यदाऽपेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते पिण्डावयवे
कर्म ततो यस्मिन्नेव काले कर्मणावयवान्तराद्विभागः
क्रियतेऽपेक्षाबुद्धेः(२) परत्वस्य चोत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले
पिण्डेपि कर्म ततोऽवयवविभागात्पिण्डारम्भकसंयोग-
विनाशः(३) पिण्डकर्मणा च दिक्पिण्डविभागः क्रियते
सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिरित्येकः कालः । ततः संयोगवि-
नाशात्पिण्डविनाशः विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगवि-
नाशः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाश इत्येतत्सर्वं
युगपत्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानां(४)
विनाशान् परत्वस्य विनाश इति ॥

पिण्डकर्मणी सामान्यज्ञानदिक्पिण्डविभागौ । अपेक्षाबुद्धिना-
शादिक्पिण्डसंयोगनाशौ अथ परत्वस्य नाश इति । समवा-
य्यसमवायिनिमित्तानां युगपद्विनाशेन सप्तमीं विधामाह ।
त्रयाणामिति । परत्वोत्पत्त्यवयवविभागोत्पत्तिसमकालं पि-
ण्डकर्मचिन्तयैतत्सुलभम् । तथा ह्यपेक्षाबुद्ध्यवयवकर्मभ्यां
परत्वावयवविभागौ स्वकारणात् पिण्डकर्मेत्येकः कालः । अथ
परत्वसामान्यज्ञानमवयवसंयोगविनाशः दिक्पिण्डविभागश्च ।
ततोपेक्षाबुद्धिनाशद्रव्यनाशादिक्पिण्डसंयोगनाशाः । तेभ्यः पर-
त्वनाश इति ॥

(१) निमित्तानां-पा० १ पु० ।

(२) अपेक्षाबुद्धेरिति-नास्ति १ पु० ।

(३) ततो पिण्डारम्भकसंयोगविनाश-इति ५ पु० ।

(४) निमित्तानां-१ पु० ।

बुद्धिरुपलब्धिज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः(१) । सा

क्रममाप्तां बुद्धिं निरूपयति । बुद्धिरिति । यद्यपि बुद्धिज्ञानमित्येतावतैव स्वस्थं यस्मिन् सत्यात्मनि जानामी-
त्यनुव्यवसायो भवति सा बुद्धिः तथापि बुद्ध्यादिशब्दानां के-
चिदनुभेदमाहुस्तत्प्रत्याख्यानार्थं पर्यायोत्कीर्तनम् । सांख्या हि
प्रकृतेः सत्त्वप्रधानं प्रथमं परिणामं महदाख्यमन्तःकरणाविशेषं
बुद्धिमाहुः बुद्धेर्विषयाकारः परिणतिभेदो घटपट इत्यादि-
ज्ञानमाचक्षते । बुद्धावादर्शभूतायां वर्तमानेन ज्ञानेन चितिशक्तेः
पुरुषस्य भेदाग्रहात्तद्ददभिमानमुपलब्धिं प्रचक्षते । बुद्धिस्थं च
सुखादिकं परिणतिविशेषं यदुपलभत इति । तदनेन प्रत्याख्या-
यते । यदि तावद्बुध्यतेनेनेति बुद्धिरित्यन्तःकरणमभिमतन्तन्न
वारयामो मनस इष्टत्वात् । ततोप्यधिकन्तःकरणे न प्रमाणमस्ति ।
ज्ञानायौगपद्यादेस्तावतैवोपपत्तेः । बोधो बुद्धिरिति भावार्थो विव-
क्षितश्चेत् सान्तःकरणसाध्यः । स च प्रत्यक्षसिद्धो अहं बुद्ध इत्य-
परोक्षानुव्यवसायात् । नास्मदन्तःकरणमतीन्द्रियम् अत एव
नतद्धर्मोपि आत्मधर्मतयैव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न चात्म-
धर्मत्वमस्याप्रामाणिकं तदन्यधर्मत्वस्य प्रागेव प्रतिषेधात् यद्धर्मः
खल्वियं बुद्धिः तस्यैव लोकवेदयोरारम्भत्वेन प्रसिद्धेः । नचै-
वाकांठस्थविरोधो धर्मस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि धर्मिणोत्यन्तभे-
देनापि तच्चाविरोधात् । अत्यन्तभेदेपि च स्वभावनियमादेव
धर्मधर्मिभावनियमोपपत्तेः । एतेन तद्ददभिमानो व्याख्यातः ।
तत एव धर्मत्वव्युत्पादनात् । सुखादिकं त्वधिकमिष्यते न
तु प्रत्ययशब्दवाच्यं बुद्ध्यने उपलभते जानाति प्रत्येतीति लोके

(१) प्रत्येकं पर्यायाः-पा० ५ पु० । इत्येकपर्यायाः-पा० २ पु० ।

चानेकप्रकाराऽर्थानन्त्यात्प्रत्यर्थनियतत्वाच्च । तस्याः
सत्यप्यनेकविधत्वे समासतो द्वे विधेः(१) विद्या चा-
विद्या चेति । तत्राविद्या चतुर्विधा संशयविपर्ययान-
धवसायस्वप्नलक्षणा ॥

समानार्थम् । न तु प्रत्येतीति सुखी दुःखीति वा काश्चिद्भ्रहरति
परिभाषा तु परिशिष्यते सा तु परिभाषैवेति । तस्माद्बुद्ध्यादि-
शब्दाः पर्यायाः समानार्था इति सुष्ठुक्तम् । भेदस्त्वस्या विषयतः
कारणतश्च ताभ्यामेव स्वरूपकृतोपि निरूप्यत इति तद्द्वारैव
वक्ष्यते । तत्र विषयतस्तावदाह सा चेति । अनन्तार्थत्वादित्य-
र्थः । नन्वर्थस्यानन्त्येपीश्वरबुद्धिरेकैवेत्याशंक्याह प्रत्यर्थनियतत्वा-
च्चेति । यावन्तमर्थमानन्त्योत्पन्ना बुद्धिः सा तावदर्थे नियताऽर्था-
न्तरं न गच्छतीति न चास्पृश्यं परिहरति अभावपरिहारप्रस-
ङ्गात् । तथा नन्वर्थस्यानन्त्यात् बुद्धिरप्यनन्ता भवतीतीश्वरबुद्धि-
रपि नियतार्थैव न हि साप्यवगाढमर्थं परिहरति अनवगाढं वा-
वगाहत इति भावः । व्यासमुक्त्वा समासमाह तस्या इति । समा-
सतः सङ्क्षेपतः सेति पूरणीयम् । विद्या चाविद्या चेति । यथार्थं
ज्ञानं विद्या अयथार्थं ज्ञानमविद्या परस्परसमुच्चयार्थाभ्यां च-
काराभ्यां तृतीयः प्रकारो व्यवच्छिद्यते न चासौ सम्भवति ।
शङ्काया अपि व्याहतत्वात् । तत्र विद्यापूर्वकत्वादाविद्यायाः
पश्चादुक्ताया अपि लघुप्रतिपत्तित्वात्प्रथमं विभागमाह तत्राविद्ये-
ति । यद्यपि मूलबुद्ध्यावयथार्थायां स्मृतिरप्ययथार्थैव यथा रज्जुं
भुजङ्गतयोपलभ्यमानस्य तथैव स्मृतिः स सर्प इति तथापि
तदविवक्षया यथायथं संशयादिरूपभेदेनैव तद्व्यवहारः । यथार्था

तु स्मृतिः प्रत्यक्षादिषु विद्याभेदेषु नान्तर्भवतीति पृथग्व्यवहरि-
ष्यत इति । अथ तर्कः किं न गणितः । अनुभूयते हि संशयं
निर्णयश्चान्तरा संशयात्प्रच्युतो निर्णयश्चाप्राप्तः प्रमाणानामनुग्रा-
हक ऊहापरनामा प्रसङ्गात्मा प्रमाकरणनिष्ठः पौरुषेयो व्यापारः
कुठारगोचर इवाद्यमननिपातनादिः । अस्य ह्यविज्ञाततत्त्वो विषयः
कारणोपपत्तिः पराभ्युपगतहेतुलक्षणा जननी । प्रमाणमनुग्राह्यः
अनियतजिज्ञासाविच्छेदेन नियतजिज्ञासाजननमनुग्रहः सैव सं-
भावनेत्युच्यते प्रमाणाङ्गस्य एतस्य तत्फलेनैव फलवत्ता इह भू-
तले यद्यभविष्यत् घट इदमिव व्यज्ञास्येत इत्येवमाकारं शरीरम् ।
न च संशय एवायमेककोटिकत्वात् । न निर्णयोऽयथार्थत्वात् ।
न यथार्थ आकारोपि तद्धेतुरसमर्थत्वात् । यदि स्यात् दृश्ये-
तेति यद्यलंकृतार्थः सत्य एवेति चेन्न । अनियतकोट्युपनिपाते
नियतकोटिपरिग्रहस्य यद्यर्थत्वात् न चैतावतैव सत्यत्वम् आपा-
दकसत्यत्ववदापाद्यसत्त्वस्यापि बाधितत्वात् । कथं हि प्रमाण-
मप्यनुगृहीयात् अनियतेच्छाविच्छेदेनेत्युक्तम् न हि कुर्यां न कु-
र्यामित्यनियतचिकीर्षः कर्ता किञ्चित् करोति । अनियतेच्छा-
विच्छेदे कथं स्मर्यादिति चेत् । अनिष्टापत्तिनियतत्वादस्य । यथा
सनिकर्षान्नभक्षणोद्यतस्य सत्रिषामिदं यदि भक्षयिष्यसि म-
रिष्यसीत्यनिष्टापत्तेर्न भक्षयेयमिति तत्स्मरणमेवेच्छाविच्छित्तिः ।
प्रमातुश्च द्वयमनिष्टं प्रमितहानिरप्रामाणिकोपगमश्चेति तदिदं
तुरगारूढस्य तुरगविस्मरणं यत्तार्किकाभिमानमुद्ग्रहन्नपि तर्कान्न
गणयति । अनेनैव हि परीक्षको लौकिकमनिविशते इति । तसत्य-
मेवैतत् विपर्ययभेदत्वात् पृथक् नोपदिष्टः । तथापि न्यायाङ्गतया
विशेषतो व्युत्पादनमर्हतीति चेत् । तस्य छलादिवत् सर्वतन्त्र-
विषयत्वादिति ॥

संशयस्तावत् प्रसिद्धानेकविशेषयोः सादृश्य-
मात्रदर्शनादुभयविशेषानु(१)स्मरणाद्धर्माच्च किंस्वि-
दित्युभयावलम्बी विमर्षः(२) संशयः । स च द्वि-
विधः । अन्तर्बहिश्च । अन्तस्तावत् आदेशिकस्य

तत्रोद्देशक्रमानुसारेण संशयं निरूपयति । संशयस्ताव-
दिति । तावच्छब्दः क्रमे संशयः प्रथमं कथ्यते । ततो विपर्ययः
कथयिष्यत इत्यर्थः । किंस्विदित्याकारं दर्शयति किंस्विदिदमेव-
मथैवमित्येवमाकारः प्रत्ययः संशय इत्यर्थः । विमर्षो विरुद्ध-
नानार्थान्दर्प इति । विषयतः संशयस्वरूपमुपक्रम्येतदेव स्पष्टी-
कर्तुमुभयावलम्बीति विरोध्युभयप्रकारतद्धर्मावलम्बीत्यर्थः ।
प्रसिद्धेत्यादिकारणकथनम् । प्रसिद्धाः प्रतीताः अनेकविशेषाः
परस्परव्यावर्तका धर्माः शिरःपाण्यादयो वक्रकोटरादयश्च ययोः
विशेषादर्शनादिति लभ्यते । उभयोर्यो विशेषौ स्थाणुपुरुषत्वे इति
यावत् । तयोरनुस्मृतौ सत्यां संशयो जायते । एतदुक्तं भवति ।
उभयविशेषानुस्मरणनिर्णायकविशेषादर्शनमहितात् समानधर्म-
वद्धर्मिदर्शनादिति । संशयस्य च नित्यं दुःखहेतुत्वम् अन्यथा
तद्वाधनार्थं विशेषजिज्ञासानुपपत्तेः । दुःखतत्साधनयोश्चाधर्महेतु-
कत्वान्नोक्ताः न त्वकारणत्वादिति । अवान्तरभेदमाह स चेति ।
ज्ञातृधर्मनिमित्तकोन्तःसंशयो ज्ञेयधर्मनिमित्तको बहिरिति वि-
भागः । प्रथमां विधामाह अन्तस्तावदिति । आदेशिको ज्योतिषि-
कोऽविपर्यस्ततया सम्यगवतीततया मिथ्यादिश्य ग्रहोपरागादि
पुनरादिशतः कथयतः त्रिषु कालेषु प्रतीच्यां पञ्चमेहानि ग्रहयु-

(१) उभयगतविशेषा-पा० ६ पु० ।

(२) उभयावलम्बी विमर्षः-पा० ५ पु० ।

सम्यग्भिध्या चोद्दिश्य पुनरादिशतस्त्रिषु कालेषु संशयो भवति(१) । किन्तु सम्यङ्मिध्या वेति । बहिरपि द्विविधः(२) प्रत्यक्षविषये चाप्रत्यक्षविषये च । तत्राप्रत्यक्षविषये तावत् साधारणलिङ्गदर्शनादुभयविशेषानुस्मरणादधर्माच्च संशयो भवति । यथाटव्यां विषाणमात्रदर्शनाद्गौर्गवयो वेति । प्रत्यक्षविषयेपि स्थाणुपुरुषयोरूर्ध्वतामात्रसादृश्यदर्शनात्(३) वक्रादिविशेषानुपलब्धितः(४) स्थाणुत्वादिसामान्यविशेषानभिव्यक्तावुभयविशेषानुस्मरणादुभयत्राकृष्यमाणस्य आत्मनः(५) प्रत्ययो दोलायते किन्तु खल्वयं स्थाणुः स्यात्पुरुषो वेति ॥

द्धमभूत्प्राच्यामद्य पर्जन्यो वर्षति पौर्णमास्यां चन्द्रोपरागो भविष्यतीति सुगणितज्ञाने संशयो भवति । भ्रान्तोहमस्मिन्नर्थे सम्यग्दर्शी वेति । द्वितीयां विधां विभजते । बहिरपीति । साधारणलिङ्गदर्शनादुभयमाधारणचतुःपदमात्रलिङ्गदर्शनात् । उभयविशेषेति । गोगवयरूपविशेषानुस्मरणात् । प्रत्यक्षविषयेपीति । एतदुक्तं भवति । यथा समानधर्मत्वाविशेषेपि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविषयतयान्तर्ज्ञानिको भेदः तथा समानधर्मत्वाविशेषेपि ज्ञातुस्तज्ज्ञेयतद्धर्मजन्योऽन्तर्ज्ञानिको भेदः न तु समानधर्मज्ञत्व-

(१) त्रिष्वपि कालेषु संशयः स्यात्—पा० ६ पु० ।

(२) बहिर्द्विविधः—पा० ६ पु० ।

(३) ऊर्ध्वतामात्रदर्शनात्—पा० ६ पु० ।

(४) उपलब्धेः—पा० ६ पु० ।

(५) उभयत आकृष्यमाणस्य—पा० १ पु० ।

विपर्ययोपि प्रत्यक्षानुमानविषय एव(१) भवति ।
 विरोधेन तथाहि ज्ञानत्वाद्ययथार्थं नु यथार्थं वेति ज्ञायमान-
 त्वात्तथाभूतमतथाभूतमिति वा समानादेव धर्मात् । एवम-
 योग्यत्वे तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वादित्यपि समानादेव धर्मात्
 तथा व्याहतप्रतिपत्तित्वात् व्याहतप्रतिपत्तिविषयत्वाच्चिति ।
 समानादेव धर्मात् तेषां सर्वेषां तदतत्माधारणत्वादिति । अ-
 साधारणस्तु धर्मोऽग्रे निरूपयिष्यत इति इत्येकविध एव सं-
 शय इति । ननु स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वा शब्दः सादृश्यार्थस्त-
 थाच स्थाणुरिव पुरुष इवेति स्यात् । स्थाणुपुरुषसदृशोयामिति
 च ज्ञानं यथार्थमेव कथमविद्याप्रभेद इति । न सारूप्यज्ञाना-
 द्विकल्पज्ञानस्याधिकस्यानुभवमिद्वत्त्वात् असंशयेपि सारूप्योप-
 लब्धिस्तद्यथा स्थाणुपुरुषसदृशीयं छायेति । तथापि सदृशदर्श-
 नजमुभयस्मरणमात्रं विद्यैवेति चेत् । न । उभयस्मृतेरस्यातिरे-
 कात् । स्थाणुपुरुषावयं तत्सदृशः पापाणस्तम्भ इति निश्चयात्मकः
 प्रत्ययः संशयस्तु न तदान्मक इति भेदाग्रहं तु वक्ष्यामः । न
 वाधिकोप्ययं यथार्थः । नो खलु विकल्पमानं वस्त्वस्त्यर्थ-
 क्रियासु वोपयुज्यते । कथं तर्ह्यारोप्यतापीति चेत् । न । पर-
 स्परविरुद्धयोरैकस्मिन्धर्मिणि समारोप्यमाणयोर्विकल्पाविषय-
 त्वात् । तयोरपि प्रत्येकं प्रतीतत्वादित्येतत्सर्वमभिसन्धायोक्त-
 मुभयत आकृष्यमाणस्यात्मनः प्रत्ययो दालायत इति ॥

तदेवमनर्थजत्वाविशेष्यनिश्चयात्मकात् संशयात् नि-
 श्चयात्मकतया विपर्ययो भिद्यत इति द्वितीयमविद्याप्रभेदमाह ।
 विपर्ययोपीति । अन्तर्बहिश्चेत्यपेरर्थः । अतस्मिन्स्तदिति प्रत्ययो

(१) विंशत्त-पा० ६ पु० ।

प्रत्यक्षविषये(१) तावत् प्रसिद्धानेकविशेषयोः पित्तक-
फानिलोपहृतेन्द्रियस्यायथार्था(२)लोचनात् असन्निहि-
तविषयज्ञानजसंस्कारापेक्षादात्ममनसांः संयोगाद्ध-
र्माच्चातरिमस्तदिति प्रत्ययो विपर्ययः । यथा गव्येवाइव

विपर्ययः । अनस्मिन्नित्ययथार्थता दर्शिताऽनेन विद्यातोऽसमान-
जातीयाद्व्यवच्छेद इति । तदिति निश्चयाकारता तेनानिश्चयान्म-
कात् समानजातीयाद्व्यवच्छेदः । प्रत्यय इति जागरावस्थत्वं तेन
स्वप्नव्यवच्छेद इति । एतदुक्तम्भवति । अयथार्थनिश्चयात्मकं
जागरावस्थाज्ञानं विपर्यय इति । लोके तथैव प्रसिद्धेः । कारणमाह
प्रसिद्धेति । प्रसिद्धाः प्रतीताः अनेके विशेषाः परस्परव्यावृत्ति-
हेतवो धर्मा ययोरारोप्यारोपविषययोः तौ तथोक्तौ तयोः न ह्यारो-
प्यारोपविषयापरिज्ञाने कश्चिद्विपर्येति । आरोप्यापरिज्ञाने साम-
र्थ्यानुपलब्धौ तद्धेतुत्वामम्भवेन हानादिव्यवहारानुपपत्तेः अनुप-
लब्धे संस्कारस्यासम्भवेन सादृश्यानुपयोगप्रसङ्गाच्च अन्वयव्य-
तिरेकाभ्यां सादृश्यदर्शनस्य विभ्रमं प्रति कारणत्वावधारणात् ।
आरोपविषयाप्रतीतौ निरालम्बनत्वापातात् । अन्यथाख्याति-
पक्षे च सालम्बनत्वनियमादिति । ननु पीतः शंखस्तिक्तो
गुड इति सारूप्याभावेपि भ्रान्तिदर्शनात् कथमेतत् । न आरो-
प्यज्ञानजनितसंस्कारसहकारितया तदुपस्थापनेन हि सारूप्यमु-
पपद्यते न त्वन्यथा । न च पीतिमित्तकत्वयो रजतादेरिव संस्का-
रोपस्थाप्यत्वं प्रत्यक्षत एवोपस्थितेः । न च तिक्तत्वपीतिभ्रान्ति-
संसर्गत्वं च तथा तच्च संसृष्टगुणे नास्यास्तीति न किञ्चि-

(१) प्रत्यक्षत्वविषये-पा० ६ पु० ।

(२) सम्प्रत्ययथार्था-पा० ५ पु० ।

इति । असत्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाभिमानो भवति ।

दनुपपन्नम् । स्यादेतन्न किं तयोरित्यत उक्तम् अयथार्थालोचनात् यथार्थालोचनाभावात् । तच्चाग्रहादिति यावत् । सम्प्रति विभ्रमकाले स्वतो विशेषनिषेधात् । साधारणधर्मवतो धर्मिणो ग्रहे सतीति लभ्यते यस्यासौ विभ्रमो भविष्यति तस्य पित्तकफानिलोपहतेन्द्रियस्येति समवायिकारणम् प्रदर्शयता सन्निहितविशेषाग्रहे चासन्निहितविशेषारोपे चेन्द्रियोपघातस्य हेतुत्वमुक्तं भवति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धं चैतत् । न च दोषाः सहजशक्तिविघातहेतव एवाविरुद्धसहकारिसन्निवेशादेकस्यापि विरुद्धकार्यजननाविरोधात् । धर्माधर्माभ्यामात्मनः सुखदुःखवत् । परेषां वा तस्यैव ज्ञानस्य भेदग्रहेण विपरीतव्यवहारवत् । असन्निहितेत्यादिनापेक्षणीयं निमित्तमुक्तम् । आत्ममनसोः संयोगादित्यममवायिकारणमुक्तम् । यद्यपि विभ्रमात् क्वचित् सुखमपि भवति तथापि दुःखोदकस्स इत्यवश्यमधर्मो हेतुरस्तीति अभिप्रायवतोक्तमधर्माच्चेति । उदाहरणं यथा गव्ये-वाश्व इति । ननु सम्भवत्येतत् दृश्ये दृश्यान्तरस्य सुमदृश-स्य समारोपः कथं पुनरतीन्द्रियस्य परात्मनो निषेधोन्मेषाद्य-नुपस्थितस्य प्रत्यक्षेऽत्यन्तविसदृशे समारोपो अयमसौ सुखी प-ण्डितः कामीश्वरइत्यादिप्रत्ययस्तद्वरं सत्य एवायं प्रत्ययोस्त्व-ति चार्वाकास्तान्प्रत्याख्यातुमाह असत्यपीति । शब्दलिङ्गानुमितं व्यापकममूर्तमाकाशमिति वस्तुगतिः । तद्व्यपगतजलद-पटले विततालोकमण्डलेऽयःस्वच्छानवच्छिन्नदेशतया व्यूह-नाविष्टम्भनापेर्यतया सारूप्येणारोप्यत इति लोकानुभवसिद्धम् । तद्वदात्मनोपि दृश्यमूर्तान्तराप्रयोज्यतया तत्प्रयोजकतया च

यथा व्यपगतघनमटलमचलजलनिधिमदृशमम्बर(१)-
 मञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामं शार्वरं तम इति । अनुमानविष-
 सारूप्येण शरीरतादात्म्यारोप इति भावः । यत्तु विक्षिप्तनय-
 ना नीलिमानमाकलयन्ति तदतिदूरङ्गमा नयनरश्मयसिग्मकर-
 किरणाभिघातपरावृत्ताः स्वाधिष्ठानगोलकाभिवम्बद्धास्तदी-
 यामिव श्यामिकां गगने पीतिमानमिव शंखादावारो-
 पयन्तीति केचित् । तत्र काचलाक्षाः साक्षीकर्तुमुचिताः ।
 यथाह भगवान् पातञ्जलिस्तथा ग्राह्यं भूगोलमध्यमेर्हाभूतस्य सु-
 मेरोः प्रत्यगुदक्पागवर्त्राक्रमेण रजतसुवर्णपद्मरागपरकतमयानि
 चत्वारि शृङ्गाणि तस्य दक्षिणे इन्द्रनीलमयस्य शिखरस्य प्र-
 भयाकाशं नीलमाभाति अन्यत्र सितपीतलोहितमिति । तथापि
 निष्क्रिये नीरूपेऽत्यन्तविसदृशे कथं क्रियारूपाद्यारोपः । सादृश्य-
 निवन्धनत्वात् भ्रान्तेऽस्ति तत्र । उदाहरणान्तरमाह । अञ्जनेति ।
 शर्वर्या इदं शार्वरं भाऽवस्थितस्य तमसः चक्षुर्मात्रग्राह्यतया शुक्ल-
 भास्वरविरोधितया च सारूप्येण नियमादृष्टत्वाच्च संस्कारोपस्था-
 पितश्यामतयाऽवभासो यथा तथा निःक्रियस्यात्मनो देशान्तरो-
 पलब्धिलक्षणक्रियावत्सारूप्याङ्गीरूपस्यापि संयुक्तसमवायेन
 रूपसन्निकर्षलक्षणरूपलक्षणवत्सारूप्यात्तथाभास इति । एवमन्य-
 दपि त्रमरेणौ परमाणुरिति । चलत्सु तारकादिषु वायुरयं वाती-
 ति जले चलति तत्प्रतिबिम्बितं सतारकं नभश्चलतीत्युदाहरण-
 मूहनीयम् । अनुमानविषयेपीति । अलिङ्गे लिङ्गाभिमानादतथा-
 भूते तथाभूतानुमानमित्यनुमित्याभास इत्यनेकोदाहरणानुगतः
 सङ्क्षेपः । एवं लौकिकविपर्ययमुक्त्वा परीक्षकं विपर्ययमुदाहरति ।

येऽपि वात्पादिभिर्धृमाभिमनैर्वन्ह्यनुमानं गत्रयत्रिषा-
णदर्शनाच्च(१) गौरिति । त्रयीदर्शनविपरीतेषु
शाक्यादिदर्शनेष्वदं श्रेय इति मिथ्याप्रत्ययः वि-
पर्ययः । शरीरेन्द्रियमनस्स्वात्माभिमानः(२) कृतके

त्रयीति । ऋग्यजुःसाम्नां त्रयं त्रयी सैव दर्शनम् दृश्यतेऽनेन
पारलौकिकः पन्थाः । तद्विपरीतेषु तद्विरुद्धेषु शाक्या बौद्धाः ।
आदिग्रहणादिगम्बरादयः । तेषां दर्शनेषु दर्शनप्रतिरूपकेषु
इदं श्रेयः प्रशस्ततरमिति । वस्तुनः प्राशस्त्यस्य सिद्धप्रामाण्य-
त्रयीसिद्धत्वात् । शरीरेन्द्रियमनःस्वात्माभिमानस्तेषामनात्मत्वस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वात् कृतकेषु पृथिव्यादिषु नित्यत्वदर्शनं दृष्टिः
कारणवैकल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानमकर्तृकं विश्वं मोक्षे सुखं तत्र
ज्ञानं चेति हितमुपदिशत्सु वेदवृद्धेष्वहितमिति अहितं चोपदिश-
त्सु तथैव हितमिति । अथवा वस्तुगत्या यदहितं तद्विनमिति उ-
पदिशत्सु पाखण्डेषु हितमिति ज्ञानमित्यर्थः । इह विश्रपतो
प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यार्थः परिस्फुरतीत्यनुभवसिद्धम् । न चास-
तो सत्तया स्फुरणे प्रवृत्तिरस्ति तेन ह्यसदिहेदं रजतमित्यवगम्य
रजतार्थी प्रवर्त्तत इति सम्भवति । एवं ज्ञानाकारपवेदनेपि
प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न हि ज्ञानात्मनो रजतस्य बहिर्व्यवहारे
सामर्थ्यमस्ति । न चासमर्थस्यानवगतसामर्थ्यस्य वा प्रवृत्तिवि-
षयत्वं ततोऽसता सत्त्वेनासमर्थस्य समर्थत्वेनावभासनं तद्देश-
ग्रहो वेति द्वयमवशिष्यते । विचारासहलक्षणानिर्वचनीयरूपा-
तावपि तथा न हि विचारासहमेतद्रजतमित्यवधार्य कश्चित्प-

(१) गत्रये त्रिषाणमात्रदर्शनाच्च-पा० ६ पु० ।

(२) मनस्यात्माभिमानः-पा० ५ पु० ।

नित्यत्वदर्शनं कारणवैकल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानं हित-
मुपदिशत्स्वहितमिति ज्ञानम् अहितमुपदिशत्सु हि-
तमिति ज्ञानम् ॥

वर्तते तस्मात्तत्रापि विचारसहत्वेनावभासनं तद्भेदाग्रहो वेति
द्वयमेवावशिष्यते । तत्र प्रथमे विपरीतरूपातिपक्षपात एव वादि-
नामित्यर्द्धं तावदवसितं भावस्य । द्वितीये तु विचिन्त्यते । अन्यज्ञा-
नादन्यत्र प्रवृत्तावतिप्रसङ्गे कः प्रतीकार इति । प्रवर्तकज्ञानसारू-
प्यं भेदाग्रह इति चेत् । न निवर्तकसारूप्यस्य भेदाग्रहस्या-
सम्भवात् । न च सारूप्यादन्यकार्यमन्यः करोति स्फुलि-
ङ्गसारूप्यात् स्वयंतेनापि दाहप्रसङ्गात् । स्यादेतत् । न व-
यमभेदग्रहव्यवहारेङ्गमङ्गीकृत्य सारूप्याद्विभ्रमो व्यवहारयती-
त्याचक्ष्महे किन्नाम सर्वत्र भेदाग्रह एव व्यवहारकारणं तत्र
पुरोवर्तिज्ञानस्य यदापेक्षितार्थज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहश्च
वर्तते यदा तु हेयज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहान्निवर्तते ।
यदा तु भयज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहो दोलायत इति को-
तिप्रसङ्गः । सत्यज्ञानेपि भेदाग्रहादेव व्यवहरतीत्यनियतहे-
तुकत्वेन युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती इति । न । अस्मन्नये अपे-
क्षिताभेदग्रहस्यानपेक्षिताभेदग्रहमाहचर्यनियमवत्तवापि नये अपे-
क्षितानपेक्षितभेदाग्रहस्य युगनद्धवाहित्वात् । अन्यथा विपर्य-
येऽतिव्याप्त्यापत्तेः । इदं रजतमिति ह्यवधारणात्मकं नेदं रजत-
मिति नियतानियतम् । तथा च रजताद्भेदस्य ग्रहे विपरीतरूपा-
तिरापद्यते । न । अरजतात्मनस्तदनात्मनावभासमानत्वात् भेदा-
ग्रहमात्रेण निवृत्तेरप्यापत्तिः अनपेक्षितभेदाग्रहस्य निवृत्तिकार-
णत्वेनाभ्युपगमात् । नेदं रजतमित्यनपेक्षिताभेदाग्रहो नञर्थ

अनध्यवसायोपि प्रत्यक्षानुमानविषय एव स-
ञ्जायते । तत्र प्रत्यक्षविषये तावत् प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धा-

इति तत्कृतो भेदग्रह इति चेत् । न । माभूत् भेदाग्रहस्तावत्तत्र कंठ-
गतेरपि प्रार्णरपरिहेयः तथाप्यनपेक्षिताभेदाग्रहान्न निवर्तत इति
चेत् । न । यद्येवमपेक्षिताभेदाग्रहात् प्रवर्ततेपीति नायं पन्थाः ।
न च सर्वत्र भेदाग्रहस्य प्रवृत्तिकारणत्वमभ्युपगच्छतोऽभेदग्रहे
किञ्चित् प्रमाणमस्ति । अबाधितसामानाधिकरण्यप्रतीतिरेव प्र-
माणमित्यापि वार्तम् । यदाभेदग्रहादेव सामानाधिकरण्यव्यवहा-
रस्तदा कुतोऽयं विभाग इति चिन्त्यम् । अभेदग्रहस्य व्यवहारा-
नङ्गतया व्यवहारेण व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् । भेदस्य यो-
ग्यानुपलब्धिबाधितत्वादिति चेत् अथ कोऽयं भेदस्य बाधो य-
द्यनुपलम्भमात्रं नाभेदसिद्धिः तथा भेदप्रतिपत्तिः । तत्र किं-
मस्यां प्रमाणमित्येव चिन्त्यते व्यवहारस्य अन्यथैव सिद्धेरि-
ति कृतं विस्तरेण ॥

संप्रत्यनध्यवसायलक्षणां तृतीयामविद्यामाह । अनध्यवसायो
पीति । अनुपलब्धसपक्षविपक्षसंस्पर्शस्य धर्मस्य दर्शनात् विशेष-
त उपलब्धानुपलब्धकोटिकं ज्ञानमनध्यवसायः । अत एवायं
संशयाद्भिद्यते । स ह्युपलब्धसपक्षविपक्षसंस्पर्शधर्मदर्शनादु-
त्पद्यते उपलब्धाव्यवस्थितकोटिविषय इति लोकप्रसिद्धिः । त-
दनुसारित्वाच्च परीक्षकाणां तदिदमुक्तं प्रसिद्धार्थे संज्ञितया
आत्मादिषु सुप्रसिद्धार्थेषु च सांज्ञितया । पनसादिष्विति । व्या-
सज्ञात् विषयान्तराकृष्टत्वात् । ननु तथासति तस्मिन् ज्ञा-
नं न जायेतैव न व्यासज्ञशब्देन तत्कार्यस्य विषयान्तरार्थत्वा-
तिशयस्य विवक्षितत्वात् । घटपटांपलम्भेपि हि घटार्थो घट एव

र्थेषु वा व्यासङ्गादर्थित्वाद्वा(१) किमित्थालोचनमा-
 च्रमनध्यवसायः । यथा वाहकस्य पनसादिष्वन-
 ध्यवसायो भवति । तत्र(२) सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्व-
 वृक्षत्वरूपवत्त्वादिशाखाद्यपेक्षोऽध्यवसायो(३) भवति ।
 पनसत्वमपि पनसेष्वनुवृत्तमात्रादिभ्यो व्यावृत्तं प्र-
 त्यक्षमेव केवलं तृपदेशाभावाद्द्विशेषमंज्ञाप्रतिपत्ति-
 र्न भवति । अनुमानविषयेपि नारिकेल(४)द्वीपवासिनः
 व्यवहरति न पटे । तदिदमुक्तं भवति । अनर्थित्वाच्चेति । वि-
 शेषनिश्चयाभावे सतीति शेषः । किमित्थालोचनमात्रमिति ।
 मात्रशब्देन विशेषनिश्चयानात्मकतां दर्शयति । एतदेव स्पष्ट-
 यति तत्रेति । विशेषमंज्ञाविनिश्चयो न भवतीति । निश्चयनि-
 षेधेनानिश्चयात्मकता दर्शिता न तु निश्चयाभावमात्रं विशेष-
 निषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् । सामान्येन ज्ञानेन निमित्ते-
 न काचिदत्र मंज्ञा प्रवर्तते इति निश्चितमेवाविशेषात् । का
 पुन रसो प्रसिद्धा अप्रसिद्धा चेत्यनध्यवसाय इत्यर्थः । द्वितीयां
 विधामाह । अनुमानविषयेपीति । नारिकेलद्वीपवासिन इत्य-
 प्रसिद्धगोत्वोपलक्षणपरम् । सास्त्रामात्रदर्शनादित्यनन्यत्रोप-
 लब्धचेष्टमानावयवविशेषदर्शनोपलक्षणपरं को नु खल्वत्र
 प्राणी स्यात् प्रसिद्धोऽप्रसिद्धो वेत्यर्थः । यद्यपि को नु खलु
 स्यादिति जिज्ञासा तथापि तत्कारेणानिश्चयात्मना ज्ञानेन
 भवितव्यं प्रथमं न हि निश्चितेर्थे जिज्ञासोत्पद्यते नापि सर्वथै-

(१) अनर्थित्वादिति-पा० १ । ६ । ७ पु० ।

(२) तत्र हि-पा० ५ । ६ पु० ।

(३) वृक्षरूपमत्त्वादिशाखाद्यपेक्षोऽनध्यवसाय एव-पा० ७ पु० ।

(४) नारिकेर-पा० १ पु० ।

(१)सास्नामात्रदर्शनात् को नु खल्वयं प्राणी स्यादित्य-
नध्यवसायो भवति ॥

उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनमनस्कस्येन्द्रियद्वारेणैव
यदनुभवनं मानसं तत् स्वप्नज्ञानम् । कथम् । यदा बु-
द्धिपूर्वादात्मनः(२) शरीरव्यापारादहनि खिन्नस्य प्रा-
णिनः(३) निशि विश्रामार्थं(४)माहारपरिणामार्थं चा-

चाञ्जात इति ॥

स्वप्नलक्षणां चतुर्थीमविद्यामाह उपरतेति । स्वकार्या-
द्विरतवदिन्द्रियवर्गस्य प्रलीनमनसो निरिन्द्रियप्रदेशावस्थिता-
न्तःकरणस्येन्द्रियद्वारेणैव यदनुभवनं पूर्वज्ञानप्रत्यवेक्षणैकं ज्ञानं
यत्रासत्यपि चक्षुरादिव्यापारे चक्षुषावश्यमिममर्थं पश्यामीमं श्रो-
त्रेण श्रृणोमीत्यनुव्यवसायः तत् स्वप्नज्ञानम् । अयथार्थत्वेप्यु-
परतेन्द्रियग्रामस्वभावाद्द्विपर्ययाच्चवच्छेदः नियतकोटिकत्वात्
संशयानध्यवसायाभ्यामनुभवनमिति स्मृतेः । यद्यपि यथा-
र्थमपि क्वचित् स्वप्नज्ञानं भवति यथाहमिह शय्यायां सं-
विष्टास्तिष्ठामि तथापीन्द्रियद्वारकता तत्र यथार्थैवेति प्रतिपादना-
र्थमिन्द्रियद्वारेणेत्युक्तम् । इन्द्रियग्रामोपरमार्थं प्रलीनमनस्क-
स्येति । तदेतत् प्रश्नपूर्वकं विवृणोति कथमित्यादिना । बुद्धिपूर्व-
कादितीच्छापूर्वकः प्रयत्नो विवक्षितः शरीरव्यापाराच्चैष्टालक्ष-
णात् । अहनीति जागरावस्थोपलक्षणपरम् । खिन्नस्य विश्रान्तस्य ।

(१) वने-इत्याधिकं-पा० ५ पु० ।

(२) पूर्वकादात्मनः-पा० ५ पु० ।

(३) खिन्नानां प्राणिनां-पा० ५ । ६ पु० ।

(४) विश्रामार्थं-पा० ६ पु० ।

दृष्टकारितप्रयत्नापेक्षादात्मान्तःकरणसम्बन्धान्मनसि क्रियाप्रबन्धा(१)दन्तर्हृदये निरिन्द्रिये आत्मप्रदेशे(२) निश्चलं मनस्तिष्ठति तदा प्रलीनमनस्क इत्याख्यायते प्रलीने च तस्मिन्नुपरतेन्द्रियग्रामां भवति तस्यामवस्थायां प्रबन्धेन प्राणापानसन्तान(३)प्रवृत्तावात्ममनःसंयोगविशेषात् स्वापाख्यात् संस्काराच्चेन्द्रियद्वारेणवासत्सु विषयेषु प्रत्यक्षाकारं स्वप्रज्ञानमुत्पद्यते । तच्च

निशीति । शयनकाले विश्रामार्थं परिश्रमोपशमार्थमाहारस्याशितपीतस्य रसादिभावेन परिणामार्थं परिपाकार्थं चादृष्टजनितं प्रयत्ननिमित्तमपेक्षमाणादात्ममनःसम्बन्धात् संयोगादसमवायिकारणान्मनसि समवायिकारणक्रियाप्रबन्धात् क्रियासन्तानादन्तर्हृदयं प्राप्य तस्मिन्नन्तर्हृदये तस्य विवरणं निरिन्द्रियात्मप्रदेशे निश्चलं निवृत्तपूर्वक्रियासन्तानं तिष्ठति । पुनः सहसैव न चलति । तदेति । ततः किमत आह । तस्यामिति । प्रबन्धेन प्रस्तावेन । अत्राप्यदृष्टकारितप्रयत्नापेक्ष आत्मप्राणसंयोगः कारणमित्यूहनीयम् । प्राणापानसन्तानेति । प्राणनं प्राणोऽपाननमपानः तत्सन्ताने प्रवृत्तावात्ममनसोः संयोगविशेषाददृष्टादिसाचिव्येन संयोगमात्रव्यावृत्तत्वात् स्वाप इत्याख्यायस्य तस्मात् । एतेन शयनपदार्थस्थले न निरुक्त इति मन्तव्यम् । असत्सु विषयेष्विति । अर्द्धरात्रे प्रसुप्तो यानाह्निकानर्था-

(१) सम्बन्धा-पा० १ पु० ।

(२) यदा-इत्यधिकं ५ पु० ।

(३) वायुसन्तान-पा० ६ पु० ।

त्रिविधम् । संस्कारपाटवाद्धानुदोषाददृष्टाच्च । तत्र संस्कारपाटवात् तावत् कामी क्रुद्धो वा यदा य-
मर्थमादृतश्चिन्तयन्(१) स्वपिति तदा सैव चिन्ता-
सन्ततिः प्रत्यक्षाकारा मञ्जायते । धातुदोषाद्वातप्रकृ-

ननुपश्यति । न च ते तथा वाराणस्यां सुप्तः पाटलिपुत्रे प-
श्यति । न चासौ पाटलिपुत्रे न च ते वाराणसीयाः । एवम-
जातानेव जातान् मृतानिव जीवतः यून एव स्थविरानित्यादि ।
अनेनाविद्यात्वमुपदर्शितम् । सुप्तप्यवस्थाविशेषे ज्ञानं स्वप्नज्ञानं
कर्मधारयपक्षे सुपुप्तत्वानुपपत्तेः । इन्द्रियद्वारेणैव प्रत्यक्षाकारं
साक्षात्करोतीति चोपलक्षणं लिङ्गद्वारेणैवानुमित्याकारं क्वचिदि-
त्यपि द्रष्टव्यम् । यथास्मिन्देहे धूमादग्निरित्ययमेवमाहेत्यादि ।
तस्यान्तर्गणितं भेदमाह तत्तु त्रिविधमिति । यद्यपि सर्वत्र सर्वेषां
कारणत्वमस्ति तथाप्यतिशयमाश्रित्य त्रैविध्यं तदाह तत्रेति ।
कामी क्रुद्धो वा यमर्थं कामिनीमरातिमर्थं वाऽदृतः प्रयत्नवान्
चिन्तयन् स्मरन् स्वपिति निद्रयाभिभूयते । तदा सैव चिन्ता-
सन्ततिस्तज्जनितः संस्कारसन्तानः कारणशब्दस्य कार्य उपचा-
रात्, प्रत्यक्षाकारा साक्षात्कारवती एकविषयत्वात् कार्यकारण-
रूपत्वाच्च संस्कारसन्ततिरेव स्वप्नप्रतीतिरुक्ता । धातुदोषादिति ।
धातवोऽसृङ्गांसादयः शरीरधारणात् तेषां दूषकत्वादोषाः ।
वातपित्तश्लेष्माण एव वा धातवः शरीरस्थितिहेतुत्वात् त-
दोषादुपचयलक्षणान् स्वप्नान् पश्यति । तद्विद्वृणोति । वातेति ।
स्वभावादेव वाताधिको वातप्रकृतिरित्युच्यते आगन्तुकेन नि-
मित्तेन क्षोभितवानो वातदूषितः आकाशगमनादीनीत्यादिशब्दे-

(१) आदृत्य चिन्तयन्-पा० ५ पु० ।

तिस्तदूषितो(१) वा आकाशगमनादीन् पश्यति(२) ।
 पित्तप्रकृतिः पित्तदूषितो वाग्निप्रवेशकनकपर्वतादीन्
 पश्यति । श्लेष्मप्रकृतिः श्लेष्मदूषितो वा सरित्स-
 मुद्रप्रतरणहिमपर्वतादीन् पश्यति । यत्स्वयमनुभूते-
 ष्वननुभूतेषु वा प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धार्थेषु वा य-
 च्छुभावेदकं गजारोहणच्छत्रलाभादि तत्सर्वं संस्का-

नाथःप्रदेशे फलकपर्यभ्रमणभूकम्पादिग्रहणम् । एवं पित्तप्रकृतिः
 स्वभावत एव पित्ताधिकः पित्तदूषितो वा आगन्तुकेन नि-
 मित्तेन अग्निप्रवेशकनकपर्वतादीनीत्यादिग्रहणान्मध्यान्हातपादि-
 ग्दाहादिग्रहणम् । तथा श्लेष्मप्रकृतिः स्वभावत एव श्लेष्माधि-
 कः श्लेष्मदूषितो वा आगन्तुकेन निमित्तेन सरित्समुद्रप्रतर-
 णादीनि पश्यति । तृतीयां विधामाह यदिति । स्वयमनुभूतेषु
 प्राप्तेष्वननुभूतेषु अप्राप्तेषु च प्रसिद्धेष्वर्थेष्विवह जन्मनि प्रतीतेषु
 अप्रसिद्धेषु चेह जन्मन्यप्रतीतेषु मध्ये यत् शुभावेदकं गजारो-
 हणच्छत्रलाभादीत्यादिग्रहणात् पर्वतारोहणपायसभक्षणादीनि,
 स्वयं प्राप्ते इह जन्मनि प्रतीतेषु मध्ये यत् शुभावेदकं गजारोहण-
 च्छत्रलाभादि लब्धविषयं स्वयं प्राप्ते त्विवह जन्मन्यनुपलब्धविषयं
 यत्ब्राह्मणेन पुण्येनागम्यागमनादि इह जन्मन्यप्रतीतविषयन्तु
 मेरुपृष्ठारोहणदेवतादर्शनमन्दाकिनीविगाहनादि तत्सर्वं संस्कार-
 धर्माधर्माभ्यां यदि पूर्वदिवसे पुराणादिश्रवणमस्याभूत् ।
 तद्विपरीतमशुभावेदकं तैलाभ्यञ्जनोष्ठारोहणादीत्यादिग्रहणाद-

(१) वातदूषितो-पा० ६ पु० ।

(२) धातुदोषाद्वा वातप्रकृतिर्वा वातदूषितो वा आकाश-
 गमनादीनि पश्यति-पा० ५ पु० ।

रधर्माभ्यां भवति विपरीतं च(१) तैलाभ्यञ्जनस्वरो-
ष्टारोहणादि तत्सर्वमधर्मसंस्काराभ्यां भवति(२) । अ-
त्यन्ताप्रसिद्धेष्वदृष्टादेवेति । स्वप्नान्तिकं यद्यप्युपर-
तेन्द्रियग्रामस्य भवति तथाप्यतीतस्य ज्ञानप्रबन्ध-
स्य प्रत्यवेक्षणात् स्मृतिरेवेति भवत्येषा चतुर्वि-
धाऽविद्येति(३) ॥

न्धकारपातपङ्कमज्जनादिकं सर्वमधर्मसंस्काराभ्यां यदि पूर्व-
दिने कथंचिदस्यार्थस्य चिन्तनमभूत् । अत्यन्ताप्रसिद्धेषु आदि-
त्यविगलनादिषु पूर्वश्चारोपतोप्यचिन्तितेषु । संसर्गविषयश्चा-
त्र संस्कारो नेष्यते संसृज्यमानविषयस्त्वस्त्येवेति अत एव स्मृ-
तिरेव पटीयमीति ये स्वप्नं वदन्ति ते मूढमनसोऽनुकम्पनी-
याः इदं रजतमिति विपर्ययस्यापि तथाभावापत्तेश्चेति स्वप्नज्ञा-
नमध्ययाति । स्वप्नज्ञानविषयस्य यत् स्मरणन्तदप्युपरतेन्द्रियग्रा-
मस्य प्रलीनमनसो भवति यस्य स्वप्नीमितिप्रसिद्धिः । स्वप्न-
स्यान्तो अवयवविशेषो विषयतया अस्यास्तीति व्युत्पत्त्या तत्
कुत्रान्तर्भवति । न तावद्विद्यायां यथार्थत्वात् । नापि विद्यायां
उपरतेन्द्रियग्रामस्येत्यादिस्वप्नलक्षणयोगात् । अतिव्यापकतया न
चेदं लक्षणमित्याशंक्याह । स्वप्नान्तिकमिति । पूर्वज्ञानप्रत्यवे-
क्षणादसौ मया दृष्टस्तन्मया पायसम्भक्षितमित्याद्यनुसन्धा-
नात् स्मृतिरेव तल्लक्षणयोगात् । तथा च विद्यायां व्याख्यास्य-
ते ॥ न चैवं स्वप्नलक्षणस्यातिव्याप्तिः । अनुभवमिति विशेषणा-
दिति भावः । उपसंहरति एवेति ॥

(१) तद्विपरीतन्तु-पा० ५ पु० ।

(२) भवत्यधर्मसंस्काराभ्यां-पा० ६ पु० ।

(३) भवत्यविद्येति-पा० ५ पु० ।

विद्यापि चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्याऽप्यलक्षणा ।
तत्राक्षमक्षं प्रतीत्योत्पद्यते इति प्रत्यक्षम्(१) । अक्षा-
णीन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्रमनांसि षट् ।

सम्प्रति क्रमप्राप्तां विद्यां विभजते विद्यापीति । यथार्था प्रति-
पत्तिर्विद्येति सामान्यलक्षणमुक्तम् । सापि चतुर्विधाऽविद्यावदि-
त्यपेरर्थः । किं नामधेयास्ताश्चतस्रो विधा इत्यत आह प्रत्यक्षे-
ति । लक्ष्यते प्रतिपाद्यतेऽनेनेति लक्षणं नाम सा तथोक्ता ।
किमनपेक्षितावयवार्थाज्ञानेनेत्याह तत्राक्षमक्षमिति । प्रतीत्य
प्राप्य अपार्थक्यञ्चैतत् प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षादिर्नाम
यस्याः सा तथोक्ता तत् प्रत्यक्षमिति कुगतिसमासः ।
अव्ययीभावे हि परवल्लिङ्गतायां प्रत्यक्षा बुद्धिरिति न स्यात् ।
अक्षशब्दस्य पुण्डरीकाक्षार्दौ चक्षुष्येव प्रसिद्धिप्राचुर्यात् । सङ्को-
चो माभूदित्यभिप्रायवानाह । अक्षाणीन्द्रियाणि घ्राणादीनि षट्
न त्वेकादश सांख्यवत् पञ्च वा बौद्धवत् । सत्त्वाहङ्कारप्रभव-
त्वस्य लक्षणत्वस्य लक्षणस्यासिद्धेरहङ्कारादिप्रक्रियाया एवा-
नभ्युपगमात् । इन्द्रस्यात्मन उपकारकाणीन्द्रियाणीत्यस्य श-
रीरादिगतत्वेनातिव्यापकत्वात् । शरीरसंयुक्तं साक्षात्प्रतीति-
साधनमित्येव तु लक्षणम् बौद्धोपि युगपत् ज्ञानानुपपत्त्या मनोधि-
कमिन्द्रियमङ्गीकारयितव्यः । अन्यथा व्यासज्ञानुपपत्तेः । ज्ञाना-
न्तरभावान्न्यासङ्कोपपत्तौ चक्षुरादिकमपि हापयितव्य इति । तदे-
तद् व्युत्पत्तिनिमित्तं स्मृतिसंशयादिसाधारणत्वात् । उपलक्षणं
चैतत् लक्षणं तु यदनेनोपलक्ष्यते साक्षात्कारि यथार्थं ज्ञानं
प्रत्यक्षमिति हि तत् । तत्र बुद्ध्याधिकारेण ज्ञानमिति लब्धे अ-

(१) प्रतीत्य यदुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षम्-पा० ५ पु० ।

तद्धि द्रव्यादिषु पदार्थेषूपपद्यते । द्रव्ये तावद् त्रिविधे
(१)महत्त्वनकद्रव्यवत्त्वोद्भूतरूपप्रकाशचतुष्टयसन्निक-
र्षाद् धर्मादिसामग्न्ये च स्वरूपालोचनमात्रम्(२) ।

ज्ञानव्यवच्छेदः । विद्याप्रभेदाधिकारात् यथार्थमिति लब्धे
अविद्याप्रभेदविपर्ययाद्द्रव्यवच्छेदः इन्द्रियापोद्यत्वेन च साक्षा-
त्कारित्वे लब्धे क्षिप्तं तेनानुमानादित्रयव्यवच्छेदः । न चैवमि-
न्द्रियतत्संयोगाव्याप्तिर्दोषाय । न ह्यत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमधिकृत-
मपि तु बुद्धिप्रसङ्गात् यदि तदपि अपेक्षितं तदा तत्साधन-
मिति गृह्यताम् । तदेतद्विषयतः कारणतः स्वरूपभेदेन प्रपञ्चयति
तद्धीति । हिशब्दः स्वत्वर्थः । स्पष्टतामाह । द्रव्यादीति । वि-
पर्ययकृत्य स्पष्टमुत्पद्यत इति लोकप्रसिद्धमेतन्नाप्रत्यक्षमित्यर्थः ।
तदेतदनुपदमेव वक्ष्यति इत्येतदस्मदादीनामिति । द्रव्ये ता-
वत् त्रिविधे पृथिव्यामप्सु तेजसि चेत्यर्थः । किमविशेषात्सर्वत्र
नेत्याह । महति महत्त्ववति तेन महत्त्वस्य द्रव्यग्रहणकारण-
त्वमुक्तम् । अकारणत्वे तत्प्रकर्षानुविधानानुपपत्तेः । न ह्यकार-
णस्य प्रकर्षमकार्यमनुविधत्ते न च परिमाणप्रकर्षः कारणसं-
ख्याप्रकर्षमनादृत्य सम्भवति । तत्र परिमाणप्रकर्षोत्पाद-
द्वारेण तस्यापि प्रत्यक्षकारणत्वमस्ति तदाह अनेकद्रव्यवत्त्वं
इति । अनेकं द्रव्यमारम्भकं येषामवयवानां तेऽनेकद्रव्या अव-
यवास्तद्वत्त्वमनेकद्रव्यवत्त्वं च स्वभावं प्रकाशस्यालोकः तैः
सहिताः, चतुष्टयसन्निकर्षात् आत्मा मनो बहिरिन्द्रियं ग्राह्यं
च द्रव्यमिति चतुष्टयसंयोगात् धर्मादिसामग्न्ये सति ध-

(१) पृथिव्युदकज्वलनसञ्ज्ञके-इत्याधिकं-५ पु० ।

(२) प्रत्यक्षमित्याधिकम् ६ पु० ।

सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्मविशेषणापेक्षादात्ममनः-
 (१)सन्निकर्षात् प्रत्यक्षमुत्पद्यते सद् द्रव्यं पृथिवी वि-
 षाणी शुक्लो गौर्गच्छतीति । रूपरसगन्धस्पर्शेष्वनेकद्र-
 व्यसमवायात् स्वगतविशेषात् स्वाश्रयसन्निकर्षान्निय-

र्माधर्मो दिक्कालावीश्वरश्चेति साधारणानि निमित्तानि तेषां स-
 मग्राणां भावे सति स्वरूपस्यालोचनं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं सा-
 क्षात्कार्यमुत्पद्यत इति भाविनासम्बन्धः । नन्वेतत् स्वचरित-
 विरुद्धं सामान्यज्ञानं द्रव्यज्ञानं गुणज्ञानमिति पूर्वपूर्वापेक्षमुत्त-
 रोत्तरमिति द्वित्वादौ व्युत्पादितं यत्र तु द्रव्यज्ञानमेव प्रथमत-
 इत्याशङ्क्याह सामान्येति । विशेष्यज्ञानमधिकृत्य तदुक्तं नालो-
 चनमधिकृत्यालोचनकाले सर्वेषां योग्यदेशस्थानान्तदुपलब्धि-
 सामग्रीसन्निधाने स्फुरणस्येष्ट्यमाणत्वात् विशेष्यज्ञानं प्रति हि
 विशेषणज्ञानं कारणं न हि दृढत्वमनुपलभ्य कश्चिद्दण्डीति प्रत्ये-
 ति स्वरूपन्तु दण्डीप्रतीतावपि गृह्यत एवेति भावः । न च समवा-
 यिनो धर्मा द्रव्यस्य व्यञ्जका इति नियमो गोत्वाद्यप्रतीता-
 वपि तदाश्रयस्य प्रतीतेः । अन्यथा संशयाद्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् ।
 योपि रूपादिव्यञ्जकः सोपि सत्तया न तु स्वज्ञानेन महारजताद्य-
 भिभूते धवलस्त्रि पटस्य प्रतीतेरिति । तथापि सविकल्प-
 कोत्पत्तावपि इन्द्रियार्थयोः सामर्थ्ये निर्विकल्पकसमसमयमेव त-
 दुत्पद्यते असामर्थ्ये पश्चादपि नोत्पद्यत इत्यत्राप्येतदेवोत्तरं सा-
 मान्यविशेषेत्यादि न हि कार्यविशेषानुविहितभावाभावं सह-
 कारिविशेषमपेक्ष्यमाणस्य सामर्थ्यं हीयते । तथा च घटस्या-
 लोचनेपि चक्षुषः प्रकाशापेक्षितया शक्तिरवसीदते । ननु वि-

शिष्टं वस्तु नास्त्येव स्वरूपतोधिकं सामान्यादीनां कल्पित-
त्वात् व्यावृत्तेश्च व्यावृत्तिमतोनन्यत्वात् तुच्छत्वाच्च । ततस्तै-
मिरिककेशज्ञानवत् वस्त्वननुरोधितया न सविकल्पकज्ञानं प्र-
त्यक्षम् अत्राप्येतदेवोत्तरं सामान्येति । स्थैर्यसिद्धौ सामान्या-
दीनां विशेषणानां व्यावृत्तेश्च विशिष्टताया अविरोधेनानुभवासि-
द्धत्वात् । अन्येषां च बाधकानां निराकृतत्वात् निराकारिष्यमा-
णत्वादिनि भावः । एतेन प्रत्यक्षवत्तदभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं
यथा निर्विकल्पकं यदभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं तत्प्रत्यक्षं
यथा शाब्दलैङ्गिकविकल्पाविति प्रत्यक्षविपर्ययौ प्रत्याख्यातौ वे-
दितव्यौ अभिलापनिमित्तानां सामान्यादीनां परमार्थसत्त्वे प्रत्य-
क्षाभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वयोरधाश ? न च निर्विकल्पकस्य
प्रत्यक्षत्वप्रयुक्ताभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वमपि तु तथा प्रति-
भाससामग्रीविरहप्रयुक्तम् । नाप्यभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासप्र-
युक्तमप्रत्यक्षत्वं शाब्दलैङ्गिकविकल्पानाम् अपि त्वनिन्द्रियकरण-
त्वप्रयुक्तमिति त एवान्यौपाधिकमस्य साक्षात्कारत्वं मुख्ये
बाधकाभावात् । तद्गतत्वेनाननुभवाच्च बाधकं विनाप्यनुभयमान-
स्यावधारणेतिप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तम् प्रत्यक्षमुत्पद्यत इति । न च
साक्षात्कारित्वेपि भ्रान्तत्वादस्य प्रत्यक्षाभासत्वमिति युक्तम् ।
तद्धि न देशकालाकारकृतं जात्यादियोजनायां सम्भवति गेहस्थस्य
मणेः क्वचित् वस्तुत्ववद्देशवेशस्याभावादर्धरात्रस्थस्य मध्याह्नोप-
लम्भवत् कालवैकल्यानुपपत्तेः पीतशङ्खवत् स्वरूपविपर्ययानुप-
पत्तेः अस्थिरस्य स्थिरत्वेनासमर्थस्य समर्थत्वेनास्थूलस्य स्थूल-
त्वेनावभासो विकल्प इति तु स्वप्नदर्शनम् क्षणभङ्गस्य भङ्गादपोह-
वादस्यापोह्यत्वादवयव्युपद्रवाणां विद्रावणादिति । नापि दिन्थो-
यमित्यादिनामयोजनायामनर्थात्मनः शब्दस्य तदर्थतयावभास-

तेन्द्रियनिमित्तं(१)मुत्पद्यते। शब्दस्य त्रय(२)सन्निकर्षा-
नादभ्रान्तत्वसम्भवात् । न हि द्वित्योयण्डित्यशब्द इति क-
श्चिदुपदिशति अपि तु द्वित्यशब्दवाच्य इति । न चैतदन्य-
था । अथ श्रोत्रस्य शब्दस्य चिरध्वस्तस्य चाक्षुषे विकल्पे
कथमवभासो विभ्रमादन्यत्र न चाक्षुषीयमिति न कथंचि-
त्तटस्थ एव तु स्मर्यमाणः संज्ञिनमुपलक्षयतीति न किञ्चिद-
नुपपन्नमिति । न चैवं शाब्दादिस्मृतेरिन्द्रियव्यापारव्यवधायक-
त्वसहकारित्वाद्भवधायकत्वानुपपत्तेः । तथात्वे चातिप्रसङ्गा-
दिति संक्षेपः । सामान्यान्येव परस्परतो विलक्षणत्वात् विशे-
षाः सामान्यविशेषाः । द्रव्यं च गुणकर्म च तान्येव विशेषणा-
नि व्यवच्छेदकानि । तदपेक्षादात्ममनःसंयोगादित्येकदेशोत्की-
र्तनेन सर्वमेव पूर्वोक्तं स्मारयति । उदाहरति । सदिति । सत्ता-
विशिष्टं, द्रव्यमिति द्रव्यत्वविशिष्टं पृथिवीति पृथिवीत्वविशिष्टं
विषाणीति विषाणद्रव्यविशिष्टं शुक्ल इति शुक्लगुणविशिष्टम् गौ-
रिति गोत्वविशिष्टं गच्छतीति क्रियाविशिष्टम् । अथवा सदित्यादि
सामान्यद्रव्यगुणकर्मविशिष्टं गोद्रव्यावगाहकमेवेदं ज्ञानमिति । एवं
प्रत्यक्षं द्रव्यस्य व्याख्याय गुणस्याह । रूपेति । अनेकद्रव्यवद्द्र-
व्यसमवायान्महत्त्ववद्द्रव्यसमवायात् । स्वगतविशेषादुत्तरसमा-
ख्यातात् सामान्यविशेषात् स्वाश्रयसन्निकर्षात् इन्द्रियेण संयुक्त-
समवायादिति यावत् । नियतमिन्द्रियं निमित्तं यस्य चक्षुरेव
रूपज्ञानस्य रसनमेव रसनज्ञानस्य घ्राणमेव गन्धज्ञानस्य त्वगि-
न्द्रियमेव स्पर्शज्ञानस्य तथोक्तम् । शब्दस्य त्रयसान्नेककर्षात् आ-
त्ममनःश्रोत्रसन्निकर्षात् संयोगलक्षणात् श्रोत्रसमवेतस्य तेनैव श्रो-

(१) निमित्तज्ञानमुत्पद्यते-पा० ५ । ६ पु० ।

(२) तु त्रितयसन्निकर्षात्-पा० ५ । ६ पु० ।

च्छ्रोत्रसमवेतस्य तेनैवोपलब्धिः । संख्यापरिमाणपृ-
थक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहद्रवत्ववेगकर्मणां
प्रत्यक्षद्रव्यसमवायाच्चक्षुः(१)स्पर्शनाभ्यां ग्रहणम् । बुद्धि-

त्रेणैवोपलब्धिः संख्यादीनान्द्रव्यग्रहणयोग्यतान्तर्भूतयोग्यतानां
द्रव्यव्यामिन्द्रियाभ्यामुपलब्धिरित्याह संख्येति । तदुक्तं प्रत्यक्ष-
द्रव्यसमवायादिति । सामान्यगुणानां स्नेहस्य विशेषगुणस्य कर्म-
णश्च कर्मप्रत्यक्षमित्येके न क्षमन्ते । संयोगविभागपरंपरैव केवल-
मुपलभ्यते नः पुनरयं चलतीति प्रत्ययः संयोगविभागानुमित-
कर्मगोचर इति तदसत् सिद्धे ह्यप्रत्यक्षप्रत्यक्षत्वे तत्प्रत्ययस्या-
न्यथासमर्थनमुचितम् यथा वायोर्न त्वन्यथातिप्रसङ्गात् । तदेव
तु कुतः सिद्धमिति वाच्यम् न तावदुपलब्धेरेव तस्याः सा-
ध्यत्वात् नाशुतरविनाशित्वादिति व्यभिचारात् । नापि
समनन्तरदेशसंयोगव्यवहितत्वात् विभागेन व्यभिचारात् ।
न परमाणुवृत्तित्वात् तत एवासिद्धेश्च । महति द्रव्येतिवर्तमानं
तत्प्रत्यक्षमिष्यते न परमाणौ । यदि तत्प्रत्यक्षमेकस्यापि कर्म-
व्यक्तौ व्युत्पन्नायां चलतीति प्रत्ययः किं न स्यादिति चेत्
न संयोगविभागयोरपि तुल्यमेतत् । तथा च कथमनुमीयेतापि ।
कर्मत्वादेव परमाणुकर्मवादिति चेत् न परमाणुगुणदृष्टान्तेन
सर्वगुणानामप्यतीन्द्रियत्वापातात् । आश्रयामहत्त्वमेव तत्-
प्रयोजकं न परमाणुगुणत्वमतो रूपादिप्रत्यक्षस्यानन्यथासिद्धे-
स्तद्वाध एव दूषणमिति चेत् । तुल्यमिति । यदि च पूर्वदेशविभा-
गोत्तरदेशप्राप्तिपरम्परया गतिरनुमीयते आदित्यादेरिव सर्वत्र
चलतीति प्रत्ययो न स्यात् । न ह्युपलभ्यमानदेशान्तर-

सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां द्वयोरात्ममनसोः संयोगा-
दुपलब्धिः(१) । भावद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनामुप-

प्राप्तिरपि मयूखमाली चलतीति कश्चित्प्रत्येति । तत्र दे-
शान्तरप्राप्तिर्न प्रतीयत एव । देशान्तरस्यैवाकाशादेरप्रतीतिरि-
ति चेत् न तर्हि सन्तमसे स्वद्योतस्यापि देशान्तरप्राप्तिरवसीयते
तथा च गतिरपि नानुमीयेत । तस्य भागैरेव संयोगविभागाः प्र-
तीयन्त इति चेत् । गभस्तिमालिनोप्येवमस्तु । तदालोकस्य
व्यापकत्वात् न तेन संयोगविभागौ लक्ष्येते इति चेत् । अव्या-
पकेनापि स्वद्योतालोकेन तस्य तौ न लक्ष्येते । घनोदकवत् यु-
गपत् संचारित्वात् अवयवावयवितया संयोगविभागासम्भवाद्वा
देशान्तरस्य चाकाशादेरनुपलब्धिरुभयत्रापि तुल्येति । अथ
द्रव्यत्वे चाविशिष्टत्वे व्यवधानाद्यनुपपत्तौ अचलनचक्षुषोप-
लब्धावनुपलभ्यमानत्वाद्देशान्तरप्राप्तिमनुमाय तथा गतिरनुमी-
यते इति मन्यसे तदेतदुभयत्रापि तुल्यं कथमेकत्र चल-
त्यन्यत्र चलतीतिप्रत्यय इत्येषा दिक् । बुद्ध्यादीनामान्तरा-
णां प्रत्यक्षतामाह बुद्धीति । द्वयोरात्ममनसोः सन्निकर्षात्
संयोगात् आत्मसमवेतानामिति शेषः । तत्र बुद्धौ केचित्
स्वसंवेदनं प्रत्यक्षमाहुः । अन्ये त्वप्रत्यक्षैव बुद्धिः प्राकट्यानु-
मेयेत्याचक्षते उभयत्रापि प्रमाणाभावः । बुद्धिः स्वव्यवहारे
वेदनान्तरनिरपेक्षा वेदनत्वात् । यत्तु पुनः स्वव्यवहारे वेदनान्त-
रापेक्षं न तद्वेदनं यथा पटादीति चेत् न । परेण परवेदन-
व्यवहारे कर्तव्ये वेदनस्यापि वेदनान्तरापेक्षत्वेन बाधितत्वात् ।
तत्परिहारेणान्यत्र साधने विपक्षगामितया विरुद्धत्वाच्च ।

(१) सन्निकर्षादुपलब्धिः—पा० ५ पु० ।

लभ्याधारसमवेतानामाश्रयग्राहकै(१)रिन्द्रियैर्ग्रहणमित्येतदस्मदादीनां प्रत्यक्षम् । अस्माद्विशिष्टानान्तु योगि-

एतेन स्वव्यवहारे सर्वे सजातीयापेक्षा यथा घटो घटव्यवहार इत्यादि निरस्तं वेदितव्यम् । अनवस्थाप्रसङ्गस्त्ववशवेद्यत्वानभ्युपगमेन निरसनीयः । प्रकाशत्वादित्यसाधारणमसिद्धं वेति । विवादाध्यासितवेदनं वेदनान्तरगोचरः वेदनत्वात् पुरुषान्तरवेदनवत् अवेदने तद्व्यवहारविलोपप्रसङ्गः । स्वयमेव वेदने पुरुषान्तरवेदनेपि च वेदनान्तरापेक्षत्वप्रसङ्ग इति । कार्यलिङ्गानुमेयत्वे तदसिद्धिप्रसङ्गः वेदनप्राकट्यव्यवहारयोरुपपत्तेरिति संक्षेपः । भावेति । भावः सत्ता तेषां सामान्यानां भुपलभ्याधारसमवेतानामिति । आश्रययोग्यतान्तर्भूतयोग्यत्वमपीषां दर्शयति । अन्यथा परमाण्वादिष्वपि सत्तादिकं प्रत्यक्षमापद्येत स्वरूपयोग्यताया अविशेषात् । अयोग्यत्वे घटादावनुपलब्धिप्रसङ्गात् अत एवाह स्वाश्रयग्राहकैरिन्द्रियैरिति । तत्र सत्तायां गुणत्वेन सर्वेन्द्रियजज्ञानं द्रव्यत्वसंख्यादिसामान्ये त्वैन्द्रियं पृथिव्यादिषु त्वैन्द्रियकं रूपादिषु नियतेन्द्रियनिमित्तं बुद्धित्वादौ मानमिति । द्रव्ये संयोगात् रूपादिषु बुध्यादिषु च संयुक्तसमवायात् । रूपत्वादौ संयुक्तसमवेतसमवायात् । शब्दत्वादिषु समवेतसमवायात् किमनेन प्रपञ्चेन इन्द्रियेण स्वाश्रयसन्निकर्षात् देवगुणादीनां ग्रहणादीनां ग्रहणादिति केचित् । स्वाश्रयसन्निकर्षादिति कोर्थः । तत्समवेतस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादिति । तदेवं विषयविवर्त्तक्षौमपरीधानमनुहरति । वयं हि ब्रूमो यदिन्द्रियेण सन्निकृष्टं

नां युक्तानां योगजधर्मानुगृहीतेन मनसा(१) स्वात्मान्तराकाश(२) दिक्कालपरमाणुवायुमनस्सु तत्समवेत(३) गुणकर्मसामान्यविशेषेषु समवाये चावितथं स्वरूपदर्शितत्समवायादिति । अभावस्य तु योग्यप्रतिशोगिनो विशेषणभावादिति चानुक्तमपि लभ्यते तत्र तत्र विशिष्टम्यापदादित्यभिप्रायवानुपसंहरति इत्येतदिति । अपोगिनामित्यर्थः । योगिप्रत्यक्षमाहात्मद्विशिष्टानामिति । विवरणं योगिनामिति ध्यानिनामित्यर्थः । ते च द्विविधाः । युक्तविपुक्तभेदात् । तत्र युक्ता इन्द्रियेभ्यः प्रत्याकृत्य साक्षात्कर्तव्यवस्तुन्यादरेण मनोविधायप्रवर्तमानचिन्तानन्तानाः वियुक्तास्त्वत्यन्ताभ्यासेन परमवशीकारमापन्नविगतावरणाः सर्वतः प्रद्योतमानसो निरवशेषिताभ्यासाः । तत्र युक्तानां समाधिस्थानां योगजधर्मानुगृहीतेन मनसेति । आभ्यासिकस्य संस्कारप्रचयस्य कर्मान्तरकामिनीज्ञानसाधारण्येन प्रत्यक्षकहेतुता । नापि प्रमाणपरिगृहीतार्थविषयत्वं भावनाया विशेषः धूमेन पर्वतानितम्बवतिनाग्निमनुमाय शीतार्तस्य ध्यायत इन्धननिवृत्तौ निवृत्तेऽपि दहने तत्साक्षात्कारस्य प्रत्यक्षतापत्तेः । अत उक्तं योगजधर्मानुगृहीतेनेति । योगाच्च धर्मो जायत इत्यत्र योगविशय एव प्रमाणम् तेषां कर्मविधितुल्ययोगक्षेमत्वात् । तेनानुग्रहः सहकारिता । अस्मिन्नात्मनि ततोऽन्यास्मिन्वात्मान्तरं आकाशे दिशि काले वायौ परमाणुषु चतुर्विधेषु मनःसु तत्समवेतेषु यथासम्भवं गुणेषु कर्मसु सामान्येषु विशेषेषु समवाये चावि-

(१) योगजधर्मानुपगृहीतेन मनसा-पा० ६ पु० ।

(२) आत्मनि आत्मान्तराकाश-पा० ६ पु० ।

(३) तत्समवेतेषु च-पा० ५ पु० ।

नमुत्पद्यते । विमुक्तानां(१) पुनश्चतुष्टयसन्निकर्षाद्योगज-
धर्मानुग्रहसामर्थ्यात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टेषु(२) प्र-
त्यक्षमुत्पद्यते(३) तत्र सामान्यविशेषेषु स्वरूपालोचन-
तथं सत्यमस्य विवरणम् अरूपदर्शनमिति । यद्यप्यर्थोऽस्मदादीनां
कदाचित् विगलितशरीरादिमिश्रिभावः क्षणमात्रमागत्येव ? ।
तथापि बलवदविद्याभङ्गकारमध्यपतितमेतद्विज्ञानं प्रतिपक्ष-
कक्षाप्रवेशेन वशीकृतशरीरं ज्ञानकलापकवलितायां भूमाविव
कलमवीजं संस्काराङ्कुराय न कल्पत इत्यसत्कल्पतया अपेक्ष्य
योगिप्रत्यक्षे दर्शितमित्यवधेयम् । विमुक्तानामाह । विमुक्तानां
पुनरिति । न हि सामान्यः समाधिप्रभावात्प्रकरणवर्मा गोणिमा-
द्याः कार्यसिद्धीर्दूरश्रवणाद्याश्चेन्द्रियसिद्धीरासादितवन्तः तथा
च तेषां चक्षुरादीन्व सृष्टेः परमाण्वादौ व्यवहिते ना-
गलोके देशविप्रकृष्टे सुरसदनादिके कालविप्रकृष्टे अतीतादि-
के मनसा योगजधर्मानुग्रहरूपात्सामर्थ्यात् ज्ञानमुत्पद्यत इति
चतुष्टयसन्निकर्षादित्यनेनेन्द्रियसन्निकर्षजत्वमुपलक्ष्यते । प्रमाणं तु
योगिप्रत्यक्षे स्वर्गापूर्वदेवतादयः कस्याचिन्न प्रत्यक्षाः प्रमे-
यत्ववस्तुत्वसत्त्वादिभ्यः पटवदिति विपक्षबाधके तदनुविधि-
वैयर्थ्यप्रसङ्गः । ननु प्रयोजकं सर्वमेतत् स्वकारणमामग्रीसंभव-
प्रयुक्तकार्यं न तु विषयधर्मप्रमेयत्वादिमात्रं न हि प्रमेयत्वात्
पार्थिवाः परमाणव आप्यद्रव्याश्रयाः तत्परमाणुवत् । नापि
रसादयः चाक्षुषाः प्रमेयत्वाद्भूयादिवदिति शक्यम् । न च प्रत्य-
क्षादिषु प्रत्यक्षसामग्री सम्भवति । चक्षुरादीनां सम्बद्धवर्तमान-

(१) विमुक्तानां तु—पा० ५ पु० । विमुक्तानां च—पा० ६ पु० ।

(२) अर्थेषु—इत्यधिकं पु० ।

(३) ज्ञानम्—इत्यधिकं ५ पु० ।

मात्रं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमेया द्रव्यादयः पदार्थाः प्रमा-

प्रतिनियतविषयत्वात् मनसश्च बहिरस्वातंत्र्यात् । कर्मान्तर-
स्वप्रकामिनीज्ञानादौ चक्षुराद्यनेपक्षस्यापि मनसः स्वातन्त्र्यमुप-
लब्धमिति चेत् । न । तस्य स्वप्रवहनाडीसिद्धोपघातेन विक्षत-
त्वात् । ननु विष्णुं ते साक्षात्कारेपि क्वचिन्मनसो बहिः स्वा-
तन्त्र्यमधिगतन्तथा सत्यनुबधिराद्यभावप्रसङ्गादिति । अत्रो-
च्यते । न तावद्वयं कारणमनादृत्य स्वर्गादौ प्रत्यक्षं साधयामो
येनाप्रयोजकत्वमाशङ्क्येत किन्तु कारणपुरस्कारेणैव मनसश्च
यथा सिद्धोपघातापेक्षस्य बहिरुपप्लवजनकत्वान्मानुबधिराद्य-
भावप्रसङ्गः तथा योगजधर्मानुगृहीतस्य बहिरनुपप्लवजननेपि
सिद्धोपघातादेवान्त्रयव्यतिरेकाभ्यां मनःसहकारित्वमुपप्लवैव
गतिः योगजस्यापि धर्मस्य तद्विधेरनुपप्लव इति न कश्चिद्विशेषः ।
अप्रामाण्ये वा पुराणादीनां कर्मविधिष्वपि कः समाश्वास इति ।
यत्तु पार्थिवाः परमाणवः आप्याश्रयद्रव्याश्रया इति किं न सा-
ध्यते इत्युक्तं तत्र प्रतिज्ञापद्रव्याघातनिरस्ततया कथं साध्यता-
म् । तथाहि यदि पृथिवीकार्यानुमितास्ते कथमाप्यद्रव्याश्रयाः
अथाप्यद्रव्याश्रयाः कथं पार्थिवाः । मूर्त्तानां समानदेश-
ताविरोधात् । तेषामारम्भकत्वस्य विजातीयानारम्भकत्वनि-
यतस्यैव धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धेस्तसाधने बाधनाच्च । एवं र-
सादयः कस्मन्निच्चाक्षुषा इत्यत्रापि रसादिषु मध्ये रूपैक-
व्यञ्जकमिन्द्रियं चक्षुरिति मतं रूपस्य व्यञ्जकमिति वा
यदि हि रसादिषु मध्ये रूपमात्रग्राहकं चक्षुः कथं तद्ग्राह्या
रसादयोऽथ तद्ग्राह्या रसादयः कथम् । तद्रूपमात्रग्राहकमिति
द्वितीये सिद्धसाधनं मनसः सर्वविषयत्वादिति । न चैवं त-

तात्मा प्रमितिर्द्रव्यादिविषयं ज्ञानम् । सामान्यविशेष-

दापि व्याघातः स्वर्गादीनामतीन्द्रियत्वेनैव सिद्धेः । तथा च स्व-
र्गादयः कस्यचित् प्रत्यक्षा इत्यतीन्द्रिया ऐन्द्रियका इत्युक्तं भवति ।
न । प्रतिपक्षभेदनाविरोधात् । न हि बुद्ध्यादयो अप्रत्यक्षा इति
स्वयमेवां प्रत्यक्षत्वं विरुध्यते । तथापि योगिनो नातीन्द्रियार्थ-
दर्शिनः प्राणित्वादस्मदादिवत् । तद्बुद्धिरपि न परमाण्वादिविषया
बुद्धिवदिति । तदिन्द्रियं नातीन्द्रियार्थविषयमिन्द्रियत्वाद-
स्मदादिवत् इत्यादीनां प्रतिपक्षमाधनानां का गतिरिति
चेत् मीमांसायुक्तो मीमांसानधिज्ञाः प्राणित्वात् । तद्बु-
द्धिर्न वेदार्थविवेकवती बुद्धित्वात् । तन्मनो न तद्विषय-
मिन्द्रियत्वात् । त एव दृष्टान्ताः इत्येषां का गतिरिते संक्षेपः ।
ननु प्रत्यक्षमिति प्रमाकरणविशेष इति प्रसिद्धम् । तन्कतमदत्र
प्रमाणं किं वास्य फलान्त्यभिसन्धाय प्रमाणफलविभागमाह ।
तत्रैत । तेषु साक्षात्कारिषु प्रमीचीनज्ञानेषु मध्ये सामान्यविशे-
षेषु द्रव्यगुणकर्मसम्बन्धेषु स्वरूपालोचनमात्रं अविकल्पकं प्रत्यक्षं
प्रमाणं प्रमीयतेऽनेनेति ऽणुत्पत्त्या प्रमेया द्रव्यादयः पदार्था यथा-
यथं सर्व एव परिच्छेद्या विज्ञेया इति यावत् । प्रमाता परि-
च्छेत्ता आत्मा यथासम्भवं योगी चायोगी च । प्रमितिर्द्रव्यादि-
विषयं ज्ञानं सम्पन्नं निश्चयः । अत्र प्रमाकरणमिति प्रमाणलक्षणं
प्रमाणविषय इति प्रमेयस्य प्रमाश्रय इति प्रमातुः सम्यगनुभू-
तिरिति प्रमायाः । साक्षात्कारित्वेन विशेषितमेतदेव प्रत्यक्षप्र-
मायाः । नन्वेवंलक्षणकतया सामान्यविशेषज्ञानमपि प्रमितिः
तथा च तत्र किं प्रमाणमत आह । सामान्येति । अविभक्तं
ज्ञानविशिष्टं शुद्धमिति यावत् । किं तदालोचनमात्रं आलोच्यते-

ज्ञानोत्पत्तावविभक्त(१)मालोचनमात्रं प्रत्यक्षं प्रमाणम्
अस्मिन्नान्यत्प्रमाणान्तर(२)मास्त अफलरूपत्वात्(३) ।
अथवा सर्वेषु पदार्थेषु चतुष्टयसन्निकर्षादवितथमव्य-
पदेश्यं ध्वज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षं प्रमाणम् प्रमेया

नेनेत्यालोचनमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः स एव मात्रा शरीरं यस्य
तत्तथोक्तं तत्प्रत्यक्षं प्रमाणमस्मिन् साध्ये नान्यत्प्रमाणमपि कुतः
तस्याफलरूपत्वात् । प्रमारूपं फलं यत्तन्न भवतीत्यर्थः । प्रमा हि
प्रमाणसाध्या न तु कार्यमात्रं कारणान्तरन्तु तदपेक्षत इति । न
चैवमनवस्था दोषाय अनादित्वादिति । प्रमाणफलविभागे प्रमा-
णान्तरमाह । अथवेति । वाशब्दः स्रष्टुञ्चयं न तु विकल्पे(४) हे-
यादिज्ञानोत्पत्तावपि द्रव्यादिज्ञानं प्रमाणमिति वाक्यार्थः । तदे-
वाह सर्वेषु पदार्थेषु द्रव्यादिष्व(५)वितथं संशयविपर्ययरहितम्
अव्यपदेश्यं शब्दाजन्यं यत्परिज्ञानं जायते तत्प्रत्यक्षं प्रमा-
णम् । प्रमाकरणं शब्दाजन्यमिति तु न सविकल्पकव्यवच्छेदार्थं
किन्तु अव्युत्पन्नस्य सन्निहितेष्वर्थेषु व्याप्तिमाणे चक्षुषि शब्द-
श्रुतेरनन्तरं यद्गौरिति तत्र ज्ञानं जायते तत्र रेखोपरेखाद्यर्थं
प्रत्यक्षोपयोगोप(६) शब्दस्यैव कारणत्वात् तद्व्यवच्छेदार्थ-
मिति द्रष्टव्यम् । तस्य फलमाह प्रमितिरिति । किं पुनस्तदि-

(१) अवियुक्त-पा० ५ पु० ।

(२) न च तस्मिन्नान्यत्प्रमाणान्तर-पा० ५ पु० ।

(३) अफलस्वरूपत्वात्-पा० ५ पु० ।

(४) न विकल्पे-पा २ पु० ।

(५) द्रव्यादिषु विषयेषु-पा० २ पु० ।

(६) रेखोपररेखादिष्वक्षोपयोगोप-पा० २ पु० ।

द्रव्यादयः पदार्थाः प्रमातात्मा प्रमितिर्गुणदोषमा-
ध्यस्थ्यदर्शनामिति ॥

लिङ्गदर्शनात् सञ्जायमानं लैङ्गिकम् । लिङ्गं पुनः ।
सत आह गुणेति । गुणदर्शनमुपादेयत्वज्ञानं दोषदर्शनं हे-
यत्वज्ञानं माध्यस्थ्यदर्शनं न हेयं नोपादेयमिति ज्ञानम् । यद्यपि
चैतत्पदार्थस्वरूपबोधमात्रेण स्फुरति । तथापि तज्जातीयत्व-
लिङ्गदर्शनप्रभवतया तस्य च प्रत्यक्षफलतया पारम्पर्येणैतदव-
गन्तव्यम् ।

प्रत्यक्षानन्तरमुद्देशक्रमानुगोधेनानुमानलक्षणं व्याख्यातुमा-
रभते लिङ्गदर्शनादिति । द्विविधः स्वल्पयानुमानशब्दो भाव-
साधनः करणसाधनश्च । अनुमितिरनुमानम् । अनुमीयतेनेनेति
चानुमानम् । तत्र यद्यपि प्रमाणत्वेन करणस्वरूपमेव व्युत्पाद-
यितुमभिमतं तथापि करणस्य कारकविशेषतया तस्य क्रिया-
सम्बन्धोपहितसंमततया अनुमितिरूपक्रियास्वरूपोपदर्शनेनैतदुप-
दर्शितं भवतीति भावप्रधानमेव निष्कृष्य व्याख्यातवान् । लिङ्ग-
दर्शनात्संजायमानं लैङ्गिकं लिङ्गजन्यमनुमितिरूपं फलमित्यर्थः ।
बुद्ध्यधिकारात् ज्ञानफललाभे लिङ्गदर्शनजन्ये तद्दोचरसंस्कारे
नातिप्रसङ्गः (१) । दर्शनं ज्ञानं तथाच दृष्टादनुमितात् स्मृताच्च
लिङ्गादित्यर्थः । एतावांस्तु विशेषो वैशेषिकनये शब्दादी-
न्यनुमानशरीर एवान्तर्भवन्तीत्यनुमितानुमानमेव तत् सर्वमिति ।
संशब्देन चासम्यगर्थानां संशयविपर्ययस्मृतीनां व्युदासः ।
स्मृतिरपि यथानुभवा न तु यथार्थेति वक्ष्यमाणत्वात् । सञ्जाय-
मानमिति वर्तमानोपदेशस्यापि यथार्थत्वोपदर्शन एव तात्पर्यम् ।

(१) ज्ञानफललाभः तेन लिङ्गजन्यतद्दोचरसंस्कारे नातिप्रस-
क्तिः-पा० २ पु० ।

यदनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते ।
तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥

ननु लिङ्गं किमुच्यते अत आह लिङ्गं पुनरिति । लिङ्गं पुनः प्रसिद्धमवेत्यर्थः । निरुपाधिकसाध्यसम्बन्धशालि लिङ्गमिति(१) लोकप्रसिद्धमवेत्यर्थः । न चैवंविधमपि लिङ्गमितिकर्तव्यता-मन्तरेण स्वरूपमात्रेण प्रमाणम् । अन्तःकरणव्युत्पत्तिनिमित्तस्य प्रमाणस्य लक्षणार्थं सङ्गदश्लोकं पठति । यदनुमेयेन सम्बद्धमिति । तल्लिङ्गमनुमापकमिति । तल्लिङ्गं प्रमाणमनुमापकम्(२) अनुमितिरूपप्रमाकरणम् । एतेन परामृश्यमाणं लिङ्गमनुमानम् । तथा च लिङ्गस्यावान्तरव्यापारवच्चेन करणत्वमिति सङ्गच्छत इति(३) भावः । इह श्लोके तच्छब्दस्यापात्तत्वात्तस्य(४) च नित्यं यच्छब्दसापेक्षत्वात् पूरयति(५) यदिति । यल्लिङ्गमनुमेयेन संबद्धं अनुमितिक्रियाव्याप्तमिष्टं तत्साधर्म्यविशिष्टेन धर्मेणा यत्सम्बद्धमयुक्तं समवेतं विशेषणीभूतं च तस्मिन्वर्तत इत्यर्थः । एतेन पक्षधर्मता लभ्यते एवं च सति चतुर्विधाः परमाणवो अनित्याः गन्धवच्चादिति भागासिद्धमपि परिहृतम् । सपक्षसत्त्वं दर्शयति । प्रसिद्धं च तदन्विते । चशब्दोप्यर्थः । तदन्विते साध्यधर्मान्विते सपक्षे प्रसिद्धमपि तेन सपक्षैकदेशवृत्तेरपि ग्रहणम् । तच्छब्देन योग्यतया साध्यधर्म एव परामृश्यते । विपक्षाद्यावृत्तिमाह तदभावे च नास्त्येव

(१) सम्बन्धो यस्य तल्लिङ्गमिति-पा० २ पु० ।

(२) तल्लिङ्गमनुमापकमनुमितिरूपप्रमाकरण-पा० २ पु० ।

(३) मपि संगृहीतमिति-पा० २ पु० ।

(४) तच्छब्दस्य-पा० २ पु० ।

(५) सूचयति-पा० २ पु० ।

विपरीतमतो यत्स्यात् एकेन द्वितयेन(१) वा ।

विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत् ॥

तदभावे अनुमेयाभावे अनुमेयविपर्यये विपक्ष इति या-
वत् । यथा स्वयमेव च व्याख्यास्यते अनुमेयविपरीते चेति ।
विपक्षैकदेशवृत्तेरपि निराकरणार्थमवधारणम् । यद्यपि च लिङ्गे
निरूपित एव तद्विधर्मा लिङ्गाभासा इत्यर्थो लभ्यते तथाप्य-
सिद्ध्यादिरूपविशेषसंज्ञापनार्थमाह विपरीतमिति । एतेन
प्रातियांगिनिरूपणाल्लिङ्गप्रतिपत्तिः शिष्याणां सुकरा भवति ।
लिङ्गाभासव्यावृत्तं लिङ्गमिति व्यतिरेकिणापि लिङ्गलक्षणं दर्शितं
भवति । अत उक्तलक्षणालिङ्गात् कालात्ययापदिष्टप्रकरणस-
मत्वरहितात् एकेन लिङ्गलक्षणेन द्वाभ्यां लिङ्गलक्षणाभ्यां
वा शब्दात् त्रितयेन च यद्विपरीतं रहितं तदलिङ्गं सामा-
न्यतो लिङ्गाभासं काश्यपात्मजः कणादोऽब्रवीत् । का पुन-
स्तस्य विशेषसंज्ञा अत आह विरुद्धासिद्धमिति । समाहारे
द्वन्द्वः । एतेनैतद्दर्शितं भवति । एकस्मिन्नपि दृष्टे यथायोगं
बहूनि दूषणानि सम्भवन्ति । परिपदादिजिज्ञासायां सम-
स्तान्यपि तान्युद्धावनीयानि । अजिज्ञासायां त्वेकमेव दू-
षणमुद्धाव्यमिति । यद्यपि गिद्धं हेतुस्वरूपे तदुत्तरकालमितरेषां
विरुद्धत्वादिदोषाणामवकाश इति प्रथममसिद्धमेव हेत्वाभास-
मुदाहरन्ति । तथापि यद्यत्र स्फुटप्रतिभासं बलवच्च दूषणं तदेव
वचनीयम् । अथवा सिद्धिः पक्षव्यवस्थितिः । सा चाविरुद्धस्यैव
साधनस्य घटने न तु विरुद्धस्येति प्रथमं विरुद्धस्यैवोपन्यास
इति विभावनार्थं समानतन्त्रमिद्धस्य(२) व्यतिक्रमः । तत्र सन्दि-

(१) यस्मादेकेन द्वितीयेन-पा० १ पु० ।

(२) क्रमस्य-इत्यधिकं २ पु० ।

यदनुमेयेनार्थेन देशविशेषे कालविशेषे वा मह-
कारितमनुमेयधर्मान्विते चान्यत्र सर्वस्मिन्नेकदेशे वा
प्रसिद्धमनुमेयविपरीते च सर्वस्मिन् प्रमाणतोऽसदेव

ग्वानैकान्तिको अनैकान्तिक इति यावत् । स हि धर्मद्वयसद्भा-
वेपि न विपक्षात् व्यावर्तक इत्येकेन लिङ्गलक्षणेन विपरीतः ।
यथा शब्दोऽनित्यः प्रमेयत्वादिति । विरुद्धस्तु पक्षधर्मता-
सद्भावेपि न सपक्षे वर्तते नापि विपक्षाद्वावृत्त इति धर्मद्वयेन
विपरीतः यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् । असिद्धस्त्वे-
केन द्वाभ्यां त्रिभिश्च विपरीतो भवति यथा अनित्यः
शब्दः सामान्यवत्त्वे सति चाक्षुषत्वात् इत्येकेन विपरीतः ।
तथाहि तस्य सपक्षे घटादौ सद्भावेपि विपक्षात् सामान्यादे-
व्यावृत्तावपि पक्षधर्मत्वं नास्तीति । द्वाभ्यां च विपरीतः यथा
शब्दोऽनित्यः अप्रमेयत्वात् इति । अप्रमेयत्वस्य विपक्षाद्वावृत्ता-
वपि न पक्षे सद्भावो नापि सपक्षे इति । त्रिभिर्विपरीतो यथा अ-
नित्यः शब्दोऽकार्यत्वात् अस्य हि न शब्दे सद्भावो नापि
सपक्षे घटादौ नापि विपक्षाद्वावृत्तिरिति । पूर्वोक्तसद्ब्रह्मवाक्ये
अनुमेयेन सम्बद्धमित्यस्य विवरणम् अनुमेयेनेत्यादि । य-
द्यपि चानुमाने देशकालौ व्यभिचारिणौ न हि पर्वतादिदेश-
एव नापि प्रभातादिकाल एव धूमाद्हनसिद्धिरिति प्रसिद्धमेव ।
तथापि क्वचिदनुमानविशेषे तयोरपि प्रयोजकत्वद्योतनार्थमुक्तं
देशविशेषे कालविशेषे चेति । एतच्चैवं सर्वत्र देशकालावि-
नाभूतमित्यत्राग्रे स्फुटीभविष्यति । प्रसिद्धं च तदन्वित इत्यस्य
विवरणमनुमेयधर्मान्विते चेति । प्रसिद्धं भूयो दृढव्याप्तिकतया
गृहीतम् प्रमाणत इत्यनुषज्यते । तदभावे च नास्त्येवेत्यस्य विव-

तदप्रसिद्धार्थस्या(१)नुमापकं लिङ्गं भवतीति । य-
त्तु यथोक्ताल्लिङ्गादेकेन धर्मेण द्वाभ्यां वा विपरीतं
तदनुमेयस्याधिगमे लिङ्गं न भवतीत्येतदेवाह सूत्र-
कारः अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चेति(२) ।
रणमनुमेयविपरीते चेति । व्यतिरेकदृष्टान्तस्यापि प्रामाणिक-
स्यैव परार्थमुपादानम्(३) । अन्यथा काल्पनिकस्यापि दृष्टान्तत्वे
हेत्वाभासव्यवस्थानुपपत्तेः । एतच्च व्यतिरेकबलप्रयुक्तक्षण-
भङ्गादिसाधनत्वात्करणावसरे तत्प्रदेशे व्याख्यातमेव । तल्लि-
ङ्गमनुमापकमित्यस्य विवरणं तदप्रसिद्धार्थस्येति । द्वितीय-
संग्रहवाक्यविवरणं यत्तु यथाक्तादिति । ननु यदि यथोक्त-
रूपत्रयसम्पत्तिमात्रेण गमकत्वं तदा कालात्ययापदिष्टप्रकरण-
समयोरपि गमकत्वं प्राप्तमत आह इत्याह सूत्रकार इति । अप-
दिश्यते व्यपदिश्यतेनेनेत्यपदेशो हेतुः नापदेशानपदेशः । अहेतु-
स्तद्विरोधी हेत्वाभास इत्यर्थः । कोर्सा हेत्वाभासस्तत्रा-
हाप्रसिद्ध इति । दृढव्याप्तिकतया हि ज्ञानं प्रसिद्धिः । सा च
सपक्ष एव चिन्त्यते । विरुद्धस्तु हेत्वाभासः सजातीये नास्ति
प्रत्युत साध्यविपर्ययव्याप्त(४) इति व्युत्पत्त्या पक्षे अप-
सिद्धो अगृहीतव्याप्तिको विरुद्ध एवाभिधीयते इत्यर्थः । न
केवलं विरुद्धोऽनपदेशः किन्तु पक्षेऽसन्नप्यसिद्धोऽनपदेश इत्यर्थः ।
न केवलं विरुद्धासिद्धो किन्तु सन्दिग्धानैकान्तिकश्चान-
पदेश इत्यर्थः । चकारादनपदेशस्य च पुनरावर्तनादन्योपि

(१) अप्रसिद्धम्यार्थस्या-पा० ७ पु० ।

(२) अ.३आ०१सू० १५। असन् सन्दिग्धश्चानपदेश-पा० ६। ७पु०।

(३) परमुपादानम्-पा० १ पु० ।

(४) साध्यविपरीत-पा० २ पु० ।

विधिस्तु यत्र धूमस्तत्राग्निरग्न्यभावे धूमोपि न भवतीति । एवं प्रसिद्धसमयस्यासिद्धगंधधूमदर्शनात् साहचर्यानुस्मरणात् तदनन्तरमग्न्यधप्रवसायो भवतीति(१) ।

कालात्ययापदिष्टप्रकरणमरूपो हेत्वाभासोस्तीति सूचितम् । निःप्रतिपक्षमेव पदुतरप्रत्यक्षाद्यबाधितमेव हि साध्यं प्रायशः साधनार्हमिति लोकसिद्धत्वाद् व्यक्तमभिधानम् । अप्रसिद्धपदेन संग्रहो(२) न पुनरभावात् तथाच वक्ष्यते । प्रसिद्धं च तदन्विते इत्यनेन च तयोर्निराकरणमिति रमणीयम् । न पुनर्षदनुमेयेन^३ सम्बद्धमित्यनेनापाततस्तयोरपि पक्षधर्मत्वात् व्याख्यानेन त्वपक्षधर्मतायामसिद्धत्वे सर्वमसिद्ध एवान्तर्भवतीति(३) । न चैवं सत्यन्वयव्यतिरेकमात्रस्यैवेदं लक्षणमिति वाच्यम् । केवलान्वयिनः केवलव्यतिरेकिणोपि प्रमाणसिद्धत्वात् । अन्वया वैधर्म्यदृष्टान्तव्युत्पादनस्यापि वैयर्थ्यात् । ननु स्वरूपत्रय(४)सम्पत्तिमतो न गमकत्वं व्यभिचारात् । ततोप्यधिकस्य गमकत्वे तदुदाहरणप्रसङ्गात् । सत्यं वस्तुगत्या हि चतुरूपसम्पत्तिः पञ्चरूपसम्पत्तिरेव च गमिका । अनुमानत्रयसाधारण्याद्बाधिताविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोः पृथगनुदाहरणम् । प्रयोजकद्वारेण रूपत्रयमात्रमुदाहृतम् । तथाहि सपक्षे सत्त्वं प्रयोजकीकृत्य केवलान्वयी विपक्षासत्त्वं च प्रयोजकीकृत्य केवलव्यतिरेकी । पक्षधर्मतापि तर्हि साधारणत्वान्न वाच्येति चेत् । न तथा सति नि-

(१) तत्परं तद्भवतीति ३ पु० अधिकम् ।

(२) पदेन त्वभिधानमेव-पा० २ पु० ।

(३) व्याख्याने त्वपक्षधर्मताऽसिद्ध एवान्तर्भवतीति-पा० १ पु० ।

(४) रूपत्रय-पा० २ पु० ।

राश्रयस्य हेतोर्निरूपणोपन्यासस्याप्यशक्यत्वात् । न हि निराश्रयं किञ्चिद्विधीयते प्रतिषिध्यते चेति । तस्मात् सुष्ठूक्तं त्रिरूपादिति(१) । तत्रानुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्वित इत्यन्वयिनो लक्षणम् इदमेव तदभावे च नास्त्येवेति सहितं व्यतिरेकिणः समस्तं त्वन्वयव्यतिरेकिणः । अनुमानजनकत्वं च सामान्यलक्षणं त्रयाणामित्यवगन्तव्यम् । यथोक्तमपि लिङ्गमगृहीताविनाभावस्य सकृद्ग्रहणेपि वा विस्मृताविनाभावस्य न गमकमत आह विधिस्त्विदं । तुशब्दस्तादात्म्यतद्गुत्पत्त्यादेर्व्याप्तिग्रहणोपायत्वनिरासार्थः । विधिस्त्वविनाभावग्रहणप्रकारस्तु । कौसावित्यत आह यत्रेति । तदनेनान्वयव्यतिरेकात्वेव भूयोदर्शनसहचारिणौ तद्ग्रहणोपाय इति दर्शितम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रथमदर्शने एव व्याप्तिर्गृह्यते । शङ्कामात्रं तु भूयोदर्शनेन न निराक्रियत इति मतं व्युदस्यति एवं प्रसिद्धसमयस्येति । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रसिद्धो गृहीतः सुदृढप्रमाणेन भूयोभूयः समयोऽविनाभावो येन पुरुषेण तस्येत्यर्थः । इदमत्राकृतम् । यो यमुपाधिमादाय येन सह सम्बध्यते स निरुपाध्यवस्थायां तस्य गमकः । यथा वह्निर्धूमस्य । सोपाध्यवस्थायामप्युपाधेः केवलस्यैव सामर्थ्ये स एव गमको न तूपाहितः । यथाहारपरिणतिभेदस्यैव गमकत्वे मैत्रीतनयत्वम् । यत्र तूपाधिः केवलो व्यभिचारी तत्र सोपाधिरपि गमक एव । यथार्धेन्धनवान् वह्निर्धूमस्य तत्कस्य हेतोर्विशिष्टस्य निरुपाधित्वात् । भूयोदर्शनं हि तज्ज्ञानजनितसंस्कारसहितमिन्द्रियमुच्यते । मणिभेदतत्त्वं चात्र स्फुटमुदाहरणम् । तथाहि मणिर्यैर्यैर्विषयैस्त-

(१) यथोक्तात्रिरूपादिति २ पु० पाठः ।

स्रष्टवहारविषयो भवति धारयितुः तत्तत्फलसम्पादकश्चोक्ती-
यते ते सूक्ष्मविशेषाः(१) परीक्षकं भूयोभिरेव दर्शनैरुक्त्वायन्ते
तथात्रापि प्रथमं हि काकतालीयव्युदासाय ततः सातत्योर्ध्व-
गमनविशेषनिश्चयाय ततश्चोपाधिनिरासाय । न चात्र वारसं-
ख्यानियमोपयोगो निरुपाधिसम्बन्धबोधावधिनियमात् । अस-
न्दिग्धधूमदर्शनाद्धूम एवायमविच्छिन्नमूलो न बाष्पादिकमिति
ज्ञानात् । तदनेन विपतिपन्नं प्रति विशिष्टधूमवत्त्वादिति प्रयोक्त-
व्यमिति दर्शितम्(२) । अतथाविधं प्रति करणादेरनङ्गत्वात्(३) ।
न च पूर्वमविनाभावग्रहेपि तदर्थलिङ्गग्रहेपि(४) विस्मृता-
विनाभावस्यापि तद्भवतीत्यत उक्तं साहचर्यानुस्मरणादिति ।
तदनेन दृष्टान्तेन प्रथमत एकं लिङ्गग्रहणं तदनु पक्षे
द्वितीयं लिङ्गग्रहणमिति दर्शितम् । न चैतावन्मात्रमनुमितेः
कारणं तथाहि द्वितीयलिङ्गग्रहणं(५) वस्तुगत्या लिङ्गग्रहणमि-
त्येतावतैव व्याप्तिस्मृतेः सहकारि लिङ्गत्वरूपेणोल्लेखितया वा ।
न तावदाद्यः । दूराद्धूमविषयवस्तुत्वज्ञानस्यापि प्रकारान्तराया-
तव्याप्तिस्मृतिं प्रति सहकारित्वप्रसङ्गात् । द्वितीयस्तु द्वितीयलिङ्ग-
दर्शने नास्त्येव तस्माल्लिङ्गत्वोल्लेखि तृतीयलिङ्गदर्शनमास्थेयम्
इत्याह अनन्तरमग्न्यध्यवसायो भवतीति । अग्निरध्यवसायते-
नेनेत्यध्यवसायः परामर्शः । तत्परं तद्भवति । प्रमाणं भवती-
त्यर्थः । यद्यपि द्वितीयलिङ्गदर्शनस्य स्मृत्या सह विनश्यदव-

(१) ते च सूक्ष्मासूक्ष्मविशेषाः—२ पु० पा० ।

(२) भवतीत्यधिकं—२ पु० ।

(३) तथाविधं प्रति प्रकरणादेरनङ्गत्वादिति १ पु० पाठः सम्यक् ।

(४) तदर्थलिङ्गग्रहेपि—इति नास्ति १ पु० ।

(५) लिङ्गदर्शनं—पा० २ पु० ।

स्थस्यैव परामर्षज्ञानजनकत्वं क्वचित् दृष्टं तथापि यत्र दृष्टमात्र एव
 बह्विनिवृत्तौ निवृत्तौ धूमः कालान्तरे जिज्ञासावशात् परामृश्यते
 तत्र द्वयोरपि लिङ्गदर्शनयोरतीतत्वात् परामर्षज्ञानं प्रति साह-
 चर्यानुस्मरणमेव कारणम्(१) । यस्तु सर्वथा परामर्श(२) नेच्छति
 तेन वाक्यस्य चतुर्थोऽवयव उपनयो नेष्टव्यः । पक्षधर्मताप्रति-
 पादकत्वेनास्योपयोगः परार्थानुमाने । स्वार्थानुमाने तु सा द्वि-
 तीयलिङ्गदर्शनादेवावगतेति किं परामर्शेणेति चेत् न पक्षध-
 र्मता हि व्याप्त्यः सह प्रतिसंहितानुमानोपयोगिनी तादृशी चो-
 पनयेन व्यञ्ज्यते प्रदर्श्यते न द्वितीयलिङ्गदर्शनेन तस्य हि
 व्याप्त्यनुसन्धानरहितं पक्षधर्मतामात्रमेव गोचरः । न च तद-
 नुमानोपयोगि तस्मादुपनयार्थो न द्वितीयलिङ्गदर्शनविषयः ततः
 स्वार्थानुमाने यद्यस्ति तस्योपयोगो नूनं परामर्शोपि तृतीयः
 स्वीकर्तव्यः । नास्ति चेत् परार्थानुमानेपि परामर्शकार्थ उप-
 नयो नादरणीयः । ननु कोयं प्रतिबन्धो नाम । अनौपाधि-
 कः सम्बन्ध इति ब्रूमः । नन्वयमप्यव्यभिचारस्य तन्निदा-
 नीभूतोपाध्यभावस्य वाऽनिश्चयेऽशक्यनिश्चय एव न च तादा-
 त्म्यतद्दुत्पत्तिनिश्चयमन्तरेणान्यस्तदुपायः सम्भवति । यदि
 हि कारणमात्मानं वा कार्यात्मानौ व्यभिचरतस्तदा कार्या-
 कस्मिकत्वप्रसङ्गस्य निःस्वभावत्वप्रसङ्गस्य च विपक्षे बल-
 वद्धाधकोपलम्भस्य(३) सद्भावात् । भवेदेवं यदि तादात्म्यतद्दु-
 त्पत्तिरूप एव प्रतिबन्धः । ताभ्यां समानोपायो वा तयोरेव
 वा प्रतिबन्धपर्यवसानमेत एव(४) वा प्रतिबन्धनिश्चयोपायः ।

(१) परामर्शज्ञानमेव कारणम्—पा० २ पु० ।

(२) परामर्शज्ञानं—पा० २ पु० । (३) कोपलम्भस्य—पा० २ पु० ।

(४) त एव—पा० ३ पु० ।

श्चितानिश्चितयोः परस्परविरुद्धत्वात् । भवतु वा अभेदेऽपि गम्य-
 गमकभावः । तथापि वृक्षत्वसामान्यस्यानिश्चये तद्विशेषशिष्या-
 त्वस्य निश्चय इति दुर्लभम् । यस्तु भिन्नयोरेव व्यावृत्त्योर्गम्यग-
 मकभावः । किन्त्वभिन्नाध्यवसेयं सम्बन्धात्तादात्म्यं व्यवह्रियते
 इति समर्थयते स यद्यभिन्नदेवदत्तसम्बन्धात् छत्रकुण्डलयोरपि
 अभेदं व्यवहरति । तदा को वारयिता प्रमाणाभावः स चेहापि
 समानः । तस्मादनौपाधिकत्वमेव स्वाभाविकत्वम् । तादात्म्यतदु-
 त्पत्त्यालीढयोरप्यव्यभिचारे निरुपाधिकत्वमेव बीजं निरुपाधि-
 त्वनिश्चयेऽपि यदि शङ्कापिशाच्यवकाशः तदा कार्यकारणभावादिक-
 मपि स्ववचनप्रतिहतमेव । यद्यपि सोपाधाववश्यं व्यभिचारो
 निरुपाधाववश्यमव्यभिचारः व्यभिचारे अवश्यमुपाधिः अ-
 व्यभिचारे चावश्यमुपाध्यभावः । तथापि यत्र स्फुटो व्यभिचार-
 स्तत्र निष्फलमुपाध्यनुसरणम् । अस्फुटस्तु व्यभिचारस्तन्निदा-
 नोपाधिसद्भावनिश्चयं नैव प्रतिपाद्यते । ननु तदभाव एव कथमव-
 गम्यते किमत्र दुर्घटं(१) प्रमाणपदवीमवतीर्णस्यैवोपाधित्वेन
 शङ्कनीयत्वात् । अन्यथा तदुत्पत्तावपि शङ्काकलङ्कस्य दुःपरिहर-
 त्वात् । सन्ततः सप्तघटिकाद्याहारकरणे(२)प्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।
 अर्थसन्देहात्तत्र प्रवृत्तिरिति न युक्तं यत्र प्रमाणानि परिभूय
 शङ्कापिशर्चा प्रसरति कुतस्तत्रार्थसम्भावनापि । तदयं संक्षेपः ।
 व्यभिचार एव प्रतिबन्धाभावः । उपाधेरेव व्यभिचारशङ्काऽप्र-
 माणनिश्चित एवोपाधित्वेन शङ्कनीयः । साधने सोपाधिः साधये
 निरुपाधिरेवोपाधित्वेन निश्चयः अतोऽन्यथात्वेन न च प्रमाण-

(१) दुर्घटं—पा० २ पु० ।

(२) पर्यन्ततः सप्तघटिकादिकरणे—पा० ३ पु० ।

परिदृष्ट एव कश्चिदुपाधित्वेन शङ्कनीयः । तथाहि धूमानुमाने प्रत्य-
क्षेणोपलभ्यास्तावदुपाधयो योग्यानुपलब्धेरेव निरस्ताः । प्रमाणान्तरपरिदृष्टानां व्यापकानामुपाधित्वे वन्देः सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात् ।
अव्यापकानामपि नित्यानामुपाधित्वे वन्देः सर्वदानुवृत्तिप्रसङ्गः ।
अनित्यास्तु त्रिविधाः । उभयाव्यभिचारिणः उभयव्यभिचा-
रिणो अन्यतराव्यभिचारिणश्चेति । तत्र प्रथमद्वितीया उपाधि-
लक्षणाभावान्नोपाधयः । अन्यतराव्यभिचारिणस्तु द्विरूपाः
धूममात्राव्यभिचारिणो वह्निमात्राव्यभिचारिणश्चेति । पूर्वे लक्ष-
णाभावादेव नोपाधयः । वह्निमात्राव्यभिचारिणोपि द्वि-
विधाः । व्याप्यमात्ररूपा उभयरूपाश्च । पूर्वे पूर्ववत् उभ-
यरूपास्तु सामग्रीतोऽपरे न विद्यन्ते । सामग्री च न
कचिदुपाधिः धूमस्य वह्निनेव तथापि स्वभावसम्बन्धात् । व-
ह्निजननसामग्र्या बह्नेरप्यन्तर्भावाच्च । न च साध्यधर्मसजाती-
येतरत्वमुपाधिः तस्य प्रमाणवाधैकनियतत्वात् । अत एवोपाध्य-
दर्शनेपि विरोधिप्रमाणसदसद्भावनिश्चयव्यग्रतया मुहूर्तमनुमितौ
विलम्बन्ते तदेवमनुमानमात्रे द्रष्टव्यम् । तर्कश्च सर्वशङ्कानिराक-
रणपटीयान् विराजते । उपाधिलक्षणं तु साध्यव्यापकत्वे सति
साधनाव्यापकत्वमित्युक्तमेव । किं पुनर्व्याप्तिग्रहणे प्रमाणं न
तावन्मानसं मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । दर्शनादर्शनरूपवाह्यस-
हकारित्वाच्चैवमिति चेत् । न असाधारणनिमित्तसव्यपेक्षत्वेन
प्रमाणान्तरतापत्तेः । किञ्च जात्यन्धस्य पूर्वानुभूतरूपादिविज्ञान-
जनितसंस्कारसहकारिणा मनसा रूपादिसाक्षात्कारजनने अ-
न्धानन्धयोरविशेषापत्तिः । कार्यदर्शनादत्रैवं कल्पयत इति चेत् ।
न तस्यान्यथाप्युपपत्तेः । तस्माद्व्याप्तिः प्रत्यक्षयोस्सम्बन्धिनो-
र्बाह्येन्द्रियजन्यसविकल्पकग्राह्यैव संज्ञास्मरणस्य चात्र प्रकारान्त-

एवं सर्वत्र देशकालाविनाभूतामितरस्य लिङ्गम् ।

रेणापि सम्भवात् निर्विकल्पकस्यापि नापेक्षेति । क्वचित्सादृश्या-
दिवन्निर्विकल्पकं नैव गृह्यते इति । तदेवं धूमानुमानं सिद्धवत्
व्युत्पाद्यान्यत्रानुमानेऽप्यतिदिशति । एवं सर्वत्रेति । एवमुक्तेन
क्रमेण धूमानुमानवत् सर्वानुमाने व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थः ।
यद्यपि देशकालौ व्यभिचारिणावित्युक्तमेव तथाप्येव-
मेव निरुपाधित्वेन तावपि गमकावित्याह । देशकालावि-
नाभूतमित्येवमिन्धनुषज्यते इतरस्य साध्यधर्मस्य लिङ्गम् यथा
मगधायां कर्कटवृश्चिकभीतवत् ऐन्द्रियमृत्तिकालक्षणं तज्जन्य-
विषापनोदस्य लिङ्गम् । कालाविनाभूतं च यथा भगवतो
योगीश्वरस्य विषुवत्पर्वणि श्रद्धातिशयेनोपस्थानं परमाभ्युदयं
लिङ्गम् । ननु सूत्रविरुद्धमेतत् । अस्येदं कारणं कार्यं संयोगि
विरोधि समवायि चेति(१)लैङ्गिकमिति सूत्रे चतुर्धा सम्बन्धि-
नियमादिति । तथा ह्यस्येदं कार्यं अस्येदं कारणमिति क्वचित्
कार्यं क्वचित्कारणं प्रयोजकीकृत्योक्तम् । यथान्त्यतन्तुसंयोगा-
त्पटचरमकारणात् भविष्यत् पटानुमानम् । वस्तुगत्या तु कार्य-
कारणभाव एकलक्षण एव सम्बन्धः । एतद्विद्विदोदाहरणं
स्फुटमेव । विरोध्युदाहरणं तु विस्फूर्जितमहिं दृष्ट्वा घटाद्यन्तरि-
तस्य नकुलस्यानुमानम् । यत्पुनरभूतं वर्षकर्म भूतस्य वा वाय्वभ्र-
संयोगस्य कथं विरोधि प्रत्युतानुकूलमेवेति दूषितं किमेतावता ।
न ह्येकद्विकोदाहरणे दूषित एव विरोधिलक्षणं दूषितं भवति ।
तत्रापि विरोधस्य दुःपरिहरत्वात् । न ह्यन्यस्याभावमात्रेणान्य-
स्य भावो नियमेन सम्पद्यते(२) विरोधित्वे तु तथा सम्भवति ।

(१) समवायितेति-पा० २ पु० ।

(२) गम्यते-पा० २ पु० ।

शास्त्रे(१) कार्यादिव्यग्रहणं निदर्शनार्थं कृतं नावधारणार्थं
कस्माद्व्यतिरेकदर्शनात्(२) । तथा अध्वर्युरोः श्रावयन्न

यद्विशौ यस्य नियमेन प्रतिषेधो यन्निषेधेन यस्य नियमेन वि-
धिस्तयोरेव विरोधित्वादिति । समवाय्युदाहरणम् यथा वारि-
संयुक्तसमवेत उष्णस्पर्शा वारिस्थं तेजो गमयतीति । तदयं
नियमो देशकालाविनाभावमात्रस्य गमकत्वेऽनुपपन्न इत्यत आह ।
शास्त्र इति । अस्येदमिति सम्बन्धमात्रेऽनुमित्यङ्गतया प्रति-
ज्ञानेऽपि निदर्शनार्थं निश्चयेन विशेषोदाहरणमनिष्टं कृत्वा
तस्यैव दर्शनार्थं कार्यादिव्यग्रहणं न त्ववधारणार्थम् । विप्रतिपन्नः
पृच्छति कस्मादिति कथमेतदित्यर्थः । तथा ह्यस्येदमित् सम्बन्ध-
प्रतिपादकेनैव(३) सर्वोपसङ्गहाच्छेषाभिधानं व्यर्थम् । न च स-
म्बन्धपदोपात्तस्याप्यतिप्रसक्तिः शेषपदैर्निवार्यते । तथा सति
शेषपदान्येव सन्तु कृतमस्येति पदेन । तस्मादेव सम्बन्धभेदा-
नामधिगतेः । न चैवं सत्यनुमित्यङ्गस्य सम्बन्धस्य चातुर्विध्यमपि
तथेप्यते तस्मादस्येदं कार्यमस्येदं कारणमस्येदं संयोगि अ-
स्येदं विरोध्यस्येदं समवायीत्यवधारणार्थमेवैतदित्यर्थः । ज्ञाता-
भिप्रायस्योत्तरं व्यतिरेकदर्शनात् कार्यादिव्यतिरेकेणापि लिङ्ग-
दर्शनात् अस्येदमव्याभिचारिति सम्बन्धमात्रमेव गमकम् । तस्यैव
तु शिष्यानुरोधोद्विशदीकरणम् एतस्य फलं तत्रोक्तमेव । यत्र
कार्यादिव्यतिरेकः तदर्शयति यथाध्वर्युरिति । होतुरित्यनेन
होतृसन्निहितयागभूमिमुपलक्षयति । प्रयोगस्त्वयम् अध्वर्युरवि-

(१) शास्त्रे च-पा० ५ पु० ।

(२) व्यतिरेकलिङ्गदर्शनात्-पा० ५, ६ पु० ।

(३) प्रतिपादकपदेनैव-पा० २ पु० ।

व्यवहितस्य होतुर्लिङ्गम् चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः कुमुद-
विकाशस्य च शरदि जलप्रसादोऽगस्त्योदयस्येति ।
एवमादि तत्सर्वमस्येदमिति सम्बन्धमात्रवचनात्(१)
सिद्धम् । तत्तु द्विविधम् । दृष्टं सामान्यतो दृष्टं च । तत्र

दूरदेशेन होत्राऽनुसंहितः यागभूमावोश्रावयेतिशब्दकर्तृत्वात्
पूर्वोपलब्धाध्वर्युवत् । अत्र च कार्यताद्यभावः स्पष्ट एव । उदाहर-
णान्तरमाह चन्द्रोदय इति । न चात्रापि तदनन्तरभाविता-
मात्रेण कार्यत्वमाशङ्कनीयमन्यथामिद्धत्वात् । स्वावयवाना-
मुत्तरदेशप्राप्तिरूपायाः समुद्रवृद्धेः परस्परदलविभागरूपस्य कुमु-
दविकासस्य च पूर्वरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पत्तिविशिष्टोत्पाद(२)-
लक्षणस्य च जलप्रसादस्य तत्कालसन्निपातिस्वकारणाधीनक-
र्मनिबन्धनत्वात् । कार्यादिव्यतिरिक्तस्यापि लिङ्गस्य दर्शनान्न्यूनं
सूत्रमिति शिष्यभ्रमनिगसार्थं पूर्वाक्तमेव स्मारयन्नुपसंहर-
ति । एवमादि तत् सर्वमिति । अस्येदमिति सम्बन्धमात्रवचनात्
सिद्धं सूत्रकृता प्रमाणसिद्धं कृतमित्यर्थः । मात्रशब्दः सम्ब-
न्धविशेषकार्यकारणादेर्व्यवच्छेदार्थः । तदेवं मिद्धे लैङ्गिके तद्भेदं
प्रदर्शयति । तत्तु द्विविधमिति । तुशब्दोऽवधारणार्थः । द्विविधमे-
वेत्यर्थः । नन्वेतत्संज्ञाद्वयमन्वर्थ(३) वा स्यात् । तस्मिन् सति
पारिभाषिकं वा । तत्र प्रथमे सर्वमेवानुमानं दृष्टं प्रमाणप्रती-
तं सर्वं च सामान्यतो गृहीतव्याप्तिकृत्यैव दृष्टं भवतीति
कथं द्वैविध्यम् । द्वितीये तु समानतन्त्रन्यायेन त्रिविधम् । सामा-

(१) सम्बन्धमात्रदर्शनात्-पा० १ पु० ।

(२) अपूर्वविशिष्टरूपोत्पाद-पा० ५ पु० ।

(३) संज्ञाद्वयं सम्बन्धमात्रे-पा० २ पु० ।

दृष्टं प्रसिद्धसाध्ययोरत्यन्तजात्यभेदेऽनुमानम् । यथा
गव्येव सास्नामात्रमुपलभ्य(१) देशान्तरेपि सास्ना-
मात्रदर्शनाद्गवि प्रतिपत्तिः(२) । प्रसिद्धसाध्ययो-

न्यतोदृष्टपदेन नवन्तर्भाव उचित इत्यतो द्वैविध्यं दर्शयति
तत्रेति । तत्र द्वयोर्मध्ये दृष्टं प्रसिद्धसाध्ययोरत्यन्तजात्यभेदेऽनु-
मानम् प्रसिद्धं साध्यं ययोस्तौ तथा पक्षसपक्षावित्यर्थः ।
एकस्य हि व्याप्त्याऽपरस्य स्वात्मनि व्याप्तिग्रहणाविषयतयैव
साध्यं प्रसिद्धम् । तदनयोः पक्षसपक्षयोर्जात्यभेदे एक-
जातीयत्वे सति यदनुमानं तद्दृष्टं यथा गव्येव सास्नामुपल-
भ्य देशान्तरे गवि प्रतिपत्तिः । सा गौः सास्नावन्नात् दृश्य-
मानगोपिण्डवदिति । अथवा प्रसिद्धं यत्पूर्वलिङ्गेन सह दृष्टं
साध्यं यत् सम्प्रत्यनुमेयं तयोरत्यन्तजात्यभेदे सतीति नेयम् ।
तत्र हि पूर्वं गोत्वजातिविशिष्टाया एव व्यक्तेः सास्नोपलम्भात्
सम्प्रत्यपि गोत्वजात्याक्रान्तायाश्च व्यक्तेरनुमानमित्यत्यन्त-
जात्यभेदः । सामान्यतोदृष्टमुदाहरति प्रसिद्धसाध्ययोरिति । पूर्व-
(३)मत्यन्तजातिभेदे सति लिङ्गं चानुमेयधर्मश्च लिङ्गानुमेयधर्मो
तयोः सामान्ये लिङ्गानुमेयधर्मसामान्ये तयोरनुवृत्तितो लिङ्ग-
सामान्यस्य साध्यसामान्येन सहाविनाभावाद्यदनुमानं तत्सा-
मान्यतो दृष्टम् । यथा कर्षकत्रणिग्राजपुरुषाणां प्रवृत्तेः फल-
वस्त्रमुपलभ्य वर्णाश्रमिणामपि प्रवृत्तेः फलानुमानम् । अत्र
हि धान्यादिकं काञ्चनादिकं वाजिवारणादिकं यथासंख्यं

(१) सास्नामात्रदर्शनात्—पा० ७ पु० ।

(२) प्रतीतिः—पा० ६ पु० । भवति—अधिकं ५ पु०

(३) पूर्ववदिति—पा० ३ पु० ।

रत्यन्तजातिभेदे लिङ्गानुमेयधर्मसामान्यानुवृत्तिनो-
ऽनुमानं(१) सामान्यतो दृष्टम् । यथा कर्षकवणिग्नाज-
पुरुषाणां च प्रवृत्तेः फलवत्त्वमुपलभ्य(२) वर्णाश्रमि-
णामपि दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्य(३) प्रवर्त्तमानानां फला-

त्रयाणां फलं वर्णाश्रमिणां प्रवृत्तेः फलमित्यत्यन्तजातिभेदः ।
मिद्धसाध्यतापरिहारार्थं च दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्येति । अनुमानन्तु
प्रवृत्तित्वसामान्यस्य फलत्वसामान्ये सहाविनाभावात् । अत
एव सामान्यतोदृष्टं तेनैवानुकारेण(४) नियमदर्शनात् । स्वर्गादि-
रूपफलविशेषलाभस्तु पक्षधर्मतावशात्(५) । तदेवं प्रमाणशब्दस्य
प्रमासाधनत्वाभिधानं करणव्युत्पत्तिसिद्धं फलमन्तरेण न
सङ्गच्छते अतः प्रमाणफलविभागं दर्शयति । तत्रेति । तत्र तयो-
र्मध्ये लिङ्गदर्शनं प्रमाणं प्रमाकरणमित्यर्थः । प्रमितिरग्निज्ञानं
प्रमाकरणस्य फलम् । यद्यपि लिङ्गदर्शनस्य परामर्शरूपस्यो-
त्पत्त्यनुबन्धितया लिङ्गमेव विषयस्तथापि व्यापारानुबन्धि-
तया वह्निरेव विषय इति करणफलयोर्न व्यधिकरणत्वम् ।
नन्वयं प्रमाणप्रमेयभावो न नियतः । सोपाधित्वादुपाधीनां
चानियतत्वात् । तथामति यन्नियतं न भवति । न तत्परमार्थस-
त् । यथा रज्ज्वामारोपितं सर्पत्वमिति युक्त्यनुसारात् प्रमा-
णप्रमेयभावस्य काल्पनिकत्वमापतितम् अत आह । अथवेति ।
सत्यमयमनियतः प्रमाणप्रमेयभावो न च परमार्थासत्(६) ।
उपाधीनां नियतत्वात् । न हि येनोपाधिना प्रमाणत्वमिष्यते ।

(१) सामान्यतो-पा० ६ पु० (२) फलमुपलभ्य-पा० ७ पु० ।

(३) मनुपलभ्य-पा० ५ पु० । (४) प्रकारेण-पा० २ पु० ।

(५) इति-इत्यधिकं ३ पु० । (६) न चापरमार्थसत्त्वं-पा० २ पु० ।

नुमानमिति । तत्र लिङ्गदर्शनं प्रमाणं प्रमितिरग्निज्ञान-
म् । अथवाग्निज्ञानमैव प्रमाणं प्रमितिरग्नौ गुणदोषमा-
ध्यस्थ्यदर्शनमित्येतत् स्वनिश्चितार्थमनुमानम् ॥

तदैव तेनोपाधिना तन्नेष्यत इति कस्याभ्युपगमात्(१) । एकोपा-
धिसद्भावे(२) उपाध्यन्तरमपि सम्भवतीति चेत् किं नः
छिन्नं सम्भवति सन्नयं पार्थिवो द्रव्यं घटश्चेति तत्त्वज्ञानमेव
यद्गुणलिङ्गदर्शनस्य फलमासीत्तदेव(३) प्रमाणं प्रमाकरणं प्रमितिः
प्रमाकरणफलम् । अग्नौ गुणदोषमाध्यस्थ्यज्ञानम् । हेयोपादेयो-
पेक्षाप्रतिपत्तिरित्यर्थः । वस्तुस्वरूपमात्रदर्शने च तज्जातीयत्वादि-
लिङ्गप्रतिसन्धानमन्तरेण हेयोपादेयत्वादिकं न परिस्फुरति ।
अपेक्षाबुद्धिश्च हेयोपादेययोरन्या तृतीयास्तीति व्यक्तमेवेति
उपसंहरति । एतत्स्वनिश्चितार्थमिति । स्वनिश्चितमिति भावे क्तः ।
स्वनिश्चयार्थमित्यर्थः । स्वनिश्चयो हि स्वज्ञानमस्य पश्चादवयवाद्य-
परामर्शोऽपि सुकरः । विपर्यस्तादिप्रतिपादने तु सकलपरिकर-
शुद्धिरवश्यापेक्षणीयेत्यर्थः ॥

इह खलु शब्दे त्रिविधा विप्रतिपत्तिः । प्रामाण्यतो भेदतो
लक्षणतश्च । तत्र प्रथमो विकल्पः स्ववचनविरोधादेव निरस्तः ।
तत्प्रामाण्यमनभ्युपगम्य विवक्षितार्थस्य प्रतिपादायितुमशक्य-
त्वात् । प्रतिपादने वा तत एव प्रामाण्यसिद्धेः । ननु यस्य यत्र
प्रतिबन्धो नास्ति न तत्र तस्य प्रामाण्यं यथा दहने अप्रतिबद्धस्य
रासभस्य । न चास्ति शब्दस्य बहिरर्थेन सम्बन्ध इति चेत् न
अविनाभावरूपसम्बन्धाभावादप्रामाण्यं तत्सम्बन्धमात्राभावाद्वा

(१) भ्युपगमः—पा० ३ पु० । (२) एकोपाधिसम्भवे तु—पा० ५ पु० ।

(३) तद्गुणलिङ्गज्ञानमेव यद्गुणरूपमासीत्तदेव—पा० ६ पु० ।

प्रथमे चक्षुषोपि रूपज्ञानेऽप्राप्राण्यम् । न हि तत्र तस्याविनाभावः । न च चक्षुरपि रूपकार्यत्वादेव रूपं प्रकाशयतीति वाच्यम् । तथा सति तद्गतत्वादेव रसादीनपि गमयेत् रूपरसादिसमुदायो हि घटादिविषयः । अविनाभावज्ञानं चापेक्षेत न ह्यविनाभावस्यैवं महिमा यदयं सत्तामात्रेणैव(१) गमयति तथात्वे धूमादपि चक्षुष इव सत्तामात्रावस्थितादेव वह्निः प्रतीयते । अपि च ज्ञानसमसमयो वार्थः प्रकाशते । अनन्तरसमयो वा । आद्ये न ग्राह्यग्राहकनियमः सव्येतरविषाणयोरिव । न च तस्माच्चक्षुषो जन्म स्वकारणादेवायमस्य स्वभावभेदलाभो यदनात्मानमप्यकारणमपि कारणत्वाविशेषेपि रूपमेवाज्ञातमेव सत् प्रकाशयतीति रूपापलाब्धिकार्यदर्शनबलादेव व्यवस्थाप्यते । तस्याशक्यापह्नवत्वादिति चेत् । एवं तर्हि यस्य यत्रेत्यादिव्यापकानुपलब्धिस्त्वयैवानैकान्तिकी कृता स्वभावसम्बन्धश्च दर्शित इति किमत्र वक्तव्यम् । तस्माद्यथा चक्षुरादिषु यथार्थानुभवजनननिबन्धनः प्रमाणव्यवहारः तथा तन्निबन्धनः शब्दस्यापि तदनुगुणः स्वभावभेदः स्वकारणादायातो व्यवस्थाप्यते यतस्तत्तत्शङ्कितोपधानं तमर्थं(२) प्रतिपादयति । यद्यपि च सङ्केतः पुरुषाधीनत्वादनियतस्तथापि यदा यदन्यत्वे यस्य यत् प्रतिपाद्यं(३) तदा तत्रोपाधिनिमित्तस्य कर्तुमशक्यत्वात् प्रामाण्यकथा सुदूरप्रतिहतेति तद्भेदे लक्षणे च विप्रतिपत्तिरवशिष्यते । तत्र भेदो व्यावर्तकधर्मयोगादेव सिद्ध्यति । लक्षणं च तथाभूतमतस्तदेव निरूपयितुमुचितमित्यभिप्रायेण सिद्धवदाह शब्दादीनामप्यनुमानेन्तर्भाव इति । यद्यपि समानतन्त्रादिषु

(१) न सत्तामात्रेणैव-पा० ७ पु० ।

(२) तत्तत्संकेतोपधानस्तं तमर्थं-पा० २ पु० ।

(३) यदस्य प्रतिपाद्यं-पा० ३ पु० ।

शब्दादीनामप्यनुमानेन्तर्भावः समानविधित्वात् ।
यथा प्रसिद्धसमयस्यासन्दिग्धलिङ्ग(१)दर्शनप्रसिद्ध्य-
(२)नुस्मरणाभ्यामतीन्द्रियैर्भे भवत्यनुमानम् । एवं
शब्दादिभ्योपि इति । श्रुतिस्मृतिलक्षणाऽप्याम्नायो

उपन्यासक्रमेणान्तर्भावक्रमो दर्शयितुमुचितः । तथापि शब्द-
स्य बहुविषयत्वान्नियतविषयोपमानादेरुत्कर्षः(३) । शब्दादीनां
सिद्धमप्युपानामप्यनुमानेन्तर्भावः अपिशब्दश्च वक्ष्यमाणो-
पमानादिप्रमाणापेक्षया । अथवा शब्दादीनामनुमानेऽन्तर्भावः
अभावादीनां क्वचित्प्रत्यक्षेपीति योजना । अत्र हेतुणह समान-
विधित्वात् । समानप्रवृत्तिकारणत्वात् विजातीयलक्षणानाक्रा-
न्तत्वादिति यावत् । अप्रतिबन्धकत्वे अप्रामाण्यमेव साक्षा-
त्प्रतिबन्धकत्वे प्रत्यक्षान्तर्भावः । परम्पराप्रतिबन्धकत्वे चानुमान
एवान्तर्भावः । ननु समानविधित्वमेवासिद्धमत आह यथा प्रसि-
द्धसमयस्येति । समयः सम्बन्धमात्रम् अव्यभिचार इति यावत् ।
प्रसिद्धः समयोऽव्यभिचारो यस्य तस्य लिङ्गदर्शनप्रसिद्ध्यनुस्म-
रणाभ्यां लिङ्गदर्शनं च प्रसिद्धैर्व्याप्तिरनुस्मरणं च । यथातीन्द्रियैर्भे
अनुमानं भवति । एवमनुमानप्रवृत्तिप्रकारं स्मारयित्वातिदिशति
एवं शब्दादिभ्योपि इति । इदमत्राकृतम् । यद्यप्येते पदार्था मिथः सं-
सर्गवन्तो वाक्यत्वादिति व्यधिकरणम् पदार्थत्वादिति चानैकान्ति-
कम् पदैः स्मारितत्वादित्यपि तथा । यद्यपि चैतानि पदानि
स्मारितार्थसंसर्गवन्ति तत्स्मारकत्वादित्यादौ साध्याभावः ।

(१) समवायस्य लिङ्ग-पा० १ पु० ।

(२) प्रसिद्धार्था-पा० ६ पु० ।

(३) विषयोपमानादिषूत्कर्षः-पा० ४ पु० ।

न ह्यत्र संसर्गः संयोगः समवायः तादात्म्यं विशेषणवि-
 शेष्यभावो वा सम्भवति । ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च स्तातन्त्र्येणानुमा-
 नान्तर्भाववादिभिर्नेप्यते । न च लिङ्गतया ज्ञापकत्वं यल्लिङ्गस्य
 तदेव तस्य विषयः परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । तदुपलम्भे हि
 व्याप्तिविद्धिः । तन्मिद्धौ च तदनुमानमिति । तथाप्याका-
 ङ्क्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वात् गामभ्याजेतिपदार्थवत् इति
 स्यात् । न च विशेषासिद्धिर्दोषः संसर्गस्य संसृज्यमान-
 विशेषापेक्षयैव विशिष्टत्वात् । यद्वैतानि पदानि स्मारितार्थसं-
 सर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमन्त्रे सति तत्स्मारकत्वात्
 गामभ्याजेति पदकदम्बवदिति । न चैवमर्थासिद्धिर्दोषः ।
 ज्ञानावच्छेदकत्वयैव तन्मिद्धेः । तस्य संसृज्यमानो-
 पहितस्यैवावच्छेदकत्वात् न विशेषापतिलम्भ इति । तदेवं
 प्राप्ते नैयायिकादयः प्रत्यवतिष्ठन्ते । किं पुनरत्र प्रथमानुमा-
 ने साध्यम् एते पदार्थाः संसर्गवन्तः संसृष्टा एवेति नियमो वा
 सम्भावितसंसर्गा इति वा । तत्र न प्रथमः अनाप्तोक्तपदकदम्बस्मा-
 रितैरनैकान्तात् । आप्तोक्त्या विशेषणीयमिति चेत् । न वाक्या-
 र्थप्रतीतेः प्राक् तदसिद्धेः । न हि अविप्रलम्भकत्वमात्रमत्राप्यशब्दे-
 न विवक्षितम् तदुक्तेरपि पदार्थसंसर्गाव्यभिचारात् । अपि तु तद-
 नुभवप्रामाण्यमपि । न चैतत् शक्यमसर्वज्ञेन सर्वदा सर्वत्रायं स-
 म्यक्ज्ञानवानिति(१) निश्चेतुं भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् । यत्र च कचि-
 दाप्तत्वमनाप्तस्यापि अस्तीति न तेनोपयोगः । ततोऽस्मिन्नर्थे अय-
 मभ्रान्त इति केनचिदुपायेन ग्राह्यम् । न चैतत् संसर्गविशेषमप्रती-
 त्य शक्यं बुद्धेरर्थभानमन्तरेण निरूपयितुमशक्यत्वात् । पदार्थ-
 मात्रे चाभ्रान्तत्वमिद्धावपि न किञ्चित् अनाप्तमाधारण्यात् ।

(१) सत्यज्ञानवानिति-पा० ५ पु० ।

नापि द्वितीयः । योग्यतामात्रमिद्धावपि संसर्गानिश्चयात् । वा-
क्यस्य तदैकफलकत्वात् । योग्यतामात्रस्य च प्रागेव सिद्धेः । अ-
न्यथा तदसिद्धावासन्नमाकाङ्क्षपदस्मारितत्वादित्येव हेतुः स्या-
त् । तथा चाग्निना सिञ्चेदित्यादिस्मारितैरनैकान्तः । तथा-
विधानां संसर्गायोग्यत्वादेति । एवं द्वितीयेपि प्रयोगे हेतुराका-
ङ्क्षादिमन्त्रे सतीति । अत्राकाङ्क्षापदार्थो न तावद्विशेषणविशेष्य-
भावो नापि तयोग्यता नाप्यविनाभावमात्रम् । नापि विशेषा-
क्षिप्तमाध्याविनाभावं नापि प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा । किं तर्हि ?
गुणक्रियाद्यविशेष(१)जिज्ञासायामपि पदस्मारितविशेषजिज्ञासा
आकाङ्क्षेति निरूपितम् । तत् किमभ्यां ज्ञातायामन्वयप्रत्ययो
अज्ञातायामिति । तत्र प्रथमं अनया व्यभिचारनिवर्तनीयो हे-
तुर्न विशेषणीयो मनःसंयोगादिवत् सत्तामात्रेणोपयोगात् । आ-
सत्तियोग्यतामात्रविशिष्टस्तु निश्चिन्तापि न गमको अयमेति पुत्रो
राज्ञः (२) पुरुषोपसार्थतामित्यादौ व्यभिचारात् । द्वितीयस्तु स्या-
दपि यद्यनुमानान्तरवत् आकाङ्क्षाज्ञानव्यतिरेकेणा(३)न्वयप्रत्ययो
न स्यात् । न त्वेवमस्ति आसत्तियोग्यताप्रतिमन्धानमात्रादेव सा-
काङ्क्षस्य सर्वत्र वाक्यार्थप्रत्ययात् निवृत्ताकाङ्क्षस्य च तदभावात् ।
सत्तामात्रेणोपयोगात्तानुपलभ्यमानज्ञानकल्पनानवकाशान् न वा-
काङ्क्षायां सत्तामप्यवश्यं वाक्यार्थप्रत्ययः । यदा ह्ययमेति पुत्रो
राज्ञः पुरुषोपसार्थतामिति वक्तोच्चारयति श्रोता च व्यासङ्गादि-
ना निमित्तेनायमेति पुत्र इत्यश्रुत्वेव राज्ञः पुरुषोपसार्थतामि-
ति शृणोति तदास्याकाङ्क्षादिमन्त्रे सति पदकदम्बकत्वं न च

(१) गुणाद्यविशेषविशेष— पा० ४ पु० ।

(२) अयमुपैति पुत्रो राज्ञः— पा० २ पु० ।

(३) ज्ञानवैधुर्यादन्वय— पा० ४ पु० ।

स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वम् इति । स्यादेतत् । समभिव्याहृतत्वेनाप्तोक्तत्वेन च विशेषितहेतौ नायं दोषः एवं च सति कतिपयपदश्राविणां यः कश्चित् क्वचित् संसर्गप्रत्ययोऽलिङ्ग एव लिङ्गत्वाध्यारोपात् । असंसर्गाग्रहमात्रेण तत्(१)संसर्गप्रत्ययात् । न चैवं संसर्गो न सिद्ध्यति । आप्तवाक्येषु तत्सिद्धेः । न सर्वविषयाप्तत्वस्यासिद्धेः । यत्र क्वचिदाप्तत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । प्रकृतविषये चाप्तत्वसिद्धौ संसर्गविशेषस्य प्रागेव सिद्ध्यभ्युपगमात् किमनुमानेन्तर्भावनीयम् । न च सर्वत्र जिज्ञासानिबन्धनम् अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थप्रत्ययात् । आकाङ्क्षापदार्थस्तर्हि कः जिज्ञासां प्रति योग्यता सा च स्मारिततदाक्षिप्ताविनाभावे सति श्रोतरि तदुत्पाद्य संसर्गाविगमप्रागभावः न चैषोपि स्वज्ञानमपेक्षते प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वादभावस्य तस्य च विषयनिरूप्यत्वादिति सिद्धमनुमानात् पृथक्त्वं शब्दस्येति । अत्रोच्यते । संसृष्टा एवेति नियम एव साध्यः आप्तोक्तत्वेन विशेषणान्न व्यभिचारः । न च संसर्गविशेषनिश्चयमन्तरेणाप्तोक्तत्वमशक्यनिश्चयम् । तथा हि निपुणन्तावदालोचयत्वायुष्मान् यद्यपि भवता शब्दः प्रमाणं पृथक् स्वीकृतः तथापि किं शब्दमात्रादर्थप्रतीतिः । आहोस्विदाप्तोक्तत्वादिसहिताच्छब्दविशेषात् । न प्रथमः अनाप्तवाक्ये व्यभिचारात् । ननु तत्राप्यर्थप्रतीतिर्जायत एव कथमन्यथा ततः प्रवर्त्तेत इतरथा हि द्राविडादिवचनेष्विव गौडदेशीयस्य प्रवृत्तिसङ्कल्पोपि न स्यात् किन्तु ज्ञाताप्यर्थप्रतिपत्तिरप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वेन न निःशङ्कप्रवृत्त्युपयोगिनीति प्रामाण्यनिश्चयार्थमाप्तोक्तत्वावधारणप्रयासः । ननु लिङ्गमपि तदानीमर्थज्ञानं जनयत्येव केवलं तत्त्वप्रामाण्यप्रति-

पन्थर्थ(१)पविनाभावप्रतिबन्धात्मिति किं न कल्प्यते कथमन्य-
था लिङ्गाभासेपि प्रवृत्तिसम्भवः । भवेदेवं यदि शब्दवत् सत्ता-
मात्रेण लिङ्गमपि गमकं स्यात् । न हि धूमस्वरूपमेवात्र(२)
लिङ्गमपि तु साध्ये निरुपाधिसम्बन्धशालि अत्राधितवि-
षयत्वादिरूपसम्पन्नमेव तथा च साध्ये निरुपाधिसम्बन्धशालि
अथ च सम्बन्ध(३) विनापि भविष्यति इति कुतः शङ्काक-
लङ्कावकाशः सामाण्यालिङ्गितस्यैव तद्रूपत्वात् । तदेतत् शब्देपि
समानम् न हि शब्दमात्रं विवक्षितार्थप्रतिपादकं घटशब्दस्यापि
पदार्थप्रतिपादकतापत्तेः । नाप्यर्थप्रतिपादकत्वमात्रं शब्दत्वं शब्दा-
पशब्दविवेकानुपपत्तेः । तद्विभागव्यवस्थापकव्यकरणादिवैय-
थ्याच्च । किन्तु यः शब्दो यदुपाधिसम्बन्धाद्यस्मिन्नर्थे आप्तेन
सङ्कितः(४) स एव तस्य प्रतिपादक इति । न चैतच्छब्दमात्रे
सम्भवति । न चैवं सति सृण्येव जर्फरी तु फर्फरी तु इत्यादे-
र्बेदवाक्यादाप्तोक्तत्वप्रतिबन्धानमात्रेणाविदितपदार्थस्यापि अर्थ-
प्रतीतिप्रसङ्गः । न ह्याप्तोच्चारणमात्रं तदुक्तत्वं किन्तु सङ्ग-
तिसत्तया प्रतिपादनम् । कथं तर्हि शब्दाभासेपि प्रवृत्ति-
सम्भवः । अशब्द एव शब्दत्वाध्यारोपात् । अलिङ्ग एव लिङ्गत्वा-
ध्यारोपात् यथा चलन्ती पताका दृष्ट्वा वायुवर्तीत्यादिष्वप्यवि-
नाभावशालिषु प्रचुरतराभ्यासदशापन्नत्वेन मुहूर्तमप्यनुमितौ
न विलम्बन्ते तथा शब्देपीति न कश्चिद्विशेषः अन्यथा त्वा-

(१) तत्प्रामाण्यार्थ—पा० ३ पु० ।

(२) धूमस्वरूपमात्रमेव—पा० १ पु० ।

(३) साध्यं—पा० २ पु० ।

(४) यः शब्द उपाधिसम्बन्धाद्यस्मिन्नर्थे आप्तेन सङ्केतितः—
पा० ३ पु० ।

सोपदेशः शब्द इति लक्षणस्यापि निर्लक्षणत्वापातात् । द्वि-
 तीये तु यदि संसर्गावगमात् पूर्वमशक्यमाप्तोक्तत्वावधारणम् ।
 तदानीमाप्तोपदेशः शब्द इति दुःपरिहरमन्योन्वाश्रयत्वम् । य-
 द्येन रूपेण न निश्चीयते न तत्तथा व्यवहियते यथा रथ्या-
 पुरुषः सर्वज्ञत्वेन न निश्चीयते च त्रिवादाध्यासितः पुरुष
 आप्तत्वेनेति बौद्धानुभववापकानुपपत्तिश्च स्वशिरसि पा-
 तिता भवति इति । यदि तूपयोः सप्तः समाधिर्दोषो वा
 न तर्हि वयमेकं पर्यनुयोज्या इति । एतेन द्वितीयेप्यनुमाने
 दूषणं प्रत्युक्तम् । यत् पुनराकाङ्क्षायां सत्यामपि क्वचित् सं-
 सर्गावगमो न भवति इत्यनुकूलमवतत् । न हि सति भावमात्रं
 कारणत्वम् न च केवलमाकाङ्क्षामत्तियोग्यतारहिता तत्र कारण-
 मपि तु समुदिता । तथा च समुदायात् कारणैकदेशमपकृष्य
 व्यभिचारदर्शनं मृत्पिण्डादीनामपि कारणत्वं खण्डयति । आका-
 ङ्खाव्यतिरेकेणापि क्वचिद्भविष्यतीति चेत् । इदं त्वशक्यं
 संसर्गावगमप्रागभावो ह्याकाङ्क्षा इति निरूपितम् । न च भावः
 स्वप्रागभावमनुपमृश्र जायते न चायमपि सनया हेतुः तथा सति
 सर्वस्य सर्वत्र वाक्यार्थप्रत्ययप्रसङ्गात् । अस्मदादीना(१)मनादौ
 संसारे संसर्गावगमप्रागभावः(२) क नाम नास्ति । स्मारिततदा-
 क्षिप्ताविनाभावे सतीति तु विशेषणे तज्ज्ञानमेव प्रकारान्तरेण
 वक्ष्यत इत्यलं नैयायिकंघातिनिबन्धनेति । ननु य एवालौ-
 किकास्त एव वैदिका इति न्यायाल्लोके चाप्तत्वावधारणे
 शब्दादर्थनिश्चयः तर्हि(३) वेदवाक्यस्यापि तथा स्यात् । न च

(१) अल्लर्ज्ञानामित्यधिकं- २ पु० । (२) घाष्ट्येनेति-पा० ४ पु० ।

(३) तथा च लोके वेदाप्तोक्तत्वद्वारेण शब्दादर्थनिश्चयः-पा० १ पु० ।

वक्तृप्रामाण्यपेक्षः तद्वचनादास्नायप्रामाण्यम्(१)
लिङ्गाच्चानित्यो बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे(२) बुद्धिपूर्वो
ददातिरित्युक्तत्वात्(३) ।

तत्र कर्तृपात्रमेव सम्भावितप्रत आह श्रुतिस्मृतीति । श्रुतिस्मृती
एव लक्षणं रूपं यस्य वाक्यसमुदायस्य स तथा । सन्दिग्धाप्त-
कर्तृत्वेनैतन्नोत्तरहरणं न केवलं लौकिको वाक्यसमुदायो
श्रुतिस्मृतिलक्षणोऽप्यास्नायां वक्तुः प्रामाण्यमपेक्ष्य प्रत्यायकः
न त्वाप्तोक्तत्वादिति साध्यविपर्ययव्याप्त एवायं हेतुः विप्रलि-
प्साविरहेऽपि भ्रमप्रमादयोः पुरुषेऽवश्यंभावितया तच्छङ्काप-
ङ्कलोपस्य दुरुपह्वत्वात् नित्यत्वे पुनरस्य शङ्कैव नास्तित्यत
आह तद्वचनादास्नायप्रामाण्यमिति सूत्रकारवचनादित्यर्थः । त-
दित्यनेन चास्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृषेरिति सूत्रे अभिप्रायोक्त-
स्य(४) चास्माद्विशिष्टस्य वक्तुः परमेश्वरस्य परामर्षः । तद्व-
चनात्तेन प्रणयनात् आस्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यम् । यथार्था-
नुभवजनकत्वं हि प्रामाण्यं न तु नित्यत्वप्रयुक्तं तदपि
दोषाभावप्रयुक्तं(५) तच्च धर्मिग्राहकप्रमाणादेव परमेश्वरं सिद्ध-
मिति भावः । प्रयोगस्तु आप्तोक्ता वेदाः महाजनपरिगृहीत-
त्वात् । यत् पुनर्नाप्तोक्तं न तत् महाजनपरिगृहीतं यथा रथया-
पुरुषवाक्यम् । इदानीं श्रूयमाण वेदवाक्यसजातीयेषु वेदवाक्येषु

(१) वैशेषिकसूत्रे अ० १ आ० सू० ३ ।

(२) वेदः—पा० २ पु० । अ० ६ आ० १ सू० १ ।

(३) अ. १ आ. १ सू. ३ ।

(४) प्रतिपादितस्य—पा० २ पु० ।

(५) यथार्थानुभवजनकत्वप्रयुक्तन्तदपि दोषाभावनिवन्ध—पा० ३ पु० ।

स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वम् आप्तोक्तत्वम् सर्वदर्शनान्तःपातिपुरुषानु-
ष्ठीयमानार्थत्वं च महाजनपरिग्रहः । सिद्धे च प्रामाण्ये कचिन्फ-
लाभावः कर्मकर्तृमाधनवैगुण्यनिबन्धनो न व्यभिचाराय तत्-
साकल्ये तत्र एव फलदर्शनात् । तदेवं वाक्यसमुदायस्यान्यत्रा-
गमनं आवरणासम्भवे चाविकले श्रवसि श्रोतरि चावहिते य-
पदुलभ्य पुनरनुपलम्भनं तत् घटादिवदनित्यत्वैकनिबन्धन-
मिति यद्यपि प्रत्यक्षत एव परिच्छिन्नं तथाप्यस्मर्यमाणकर्तृ-
कत्वादिना वैधर्म्येण यः प्रत्यवतिष्ठते तं प्रत्याह लिङ्गा-
च्चानित्य इति । न केवलं प्रत्यक्षालिङ्गाच्चानित्य इति ।
अनित्यत्वप्रतिपादकं तावत् प्रत्यक्षमनन्यथासिद्धतया दुःपरि-
हरम् । नित्यत्वप्रतिपादकं तु प्रत्यभिज्ञानमन्यथापि सङ्गच्छते ।
प्रत्युतानुमानमपि चात्रार्थेऽस्माकमास्ति तदेवमुभयप्रमाण-
सिद्धे(१) वस्तुनि वैधर्म्यमात्रमप्रयोजकमिति भावः । अनुमा-
नमेव दर्शयति । बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिरिति । यत्र हि शब्द-
मात्रस्यैवानित्यतामुपपादयिष्यामः । कुतस्तत्र तत्समूहस्य
पदस्य कुतश्चित्तद्विशेषसमूहस्य वाक्यस्य नित्यतेत्यर्थः । वेद-
वाक्यस्य कृतिर्वाक्यरचना बुद्धिपूर्वका वाक्यरचनात्वात् ।
लौकिकवाक्यरचनावत् । अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं चानुकूलमेव
यत एव हि स्फुटतरं स्मरणं नास्त्यत एव कर्ता साध्यते
न च कदाचित्(२) स्फुटतरास्मरणमात्रेणाकर्तृकत्वं तथात्वे
त्वित्यादिवाक्यानामन्धकूपानां चाकर्तृत्वप्रसङ्गात् । न चास्मरण-
मपि नाहरासीन्न रात्रिरासीदित्यादिवेदवाक्यादेवं तस्मात्तपस्ते-
पानाच्चत्वारो वेदाऽजायन्त इति कर्तृस्मरणात् । अनुवादमात्रमे-

(१) मन्यभयप्रमाणसिद्धे- पा० ४, पु० ।

(२) कस्यचित् कचित्-पा० ५, पु० ।

तदिति चेत् न कर्तृस्मरणस्य सर्वत्राविध्यर्थत्वात् तथा च कालिदासादिवाक्यस्याप्यकर्तृकत्वप्रसङ्ग इति । ननु परिदृष्टसामर्थ्यकारकचक्रमधितिष्ठत एवेश्वरस्यापि कर्तृत्वम् तथा च स्थानकरणादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णनिष्पत्तिं प्रति सामर्थ्यावगमात् । तदधिष्ठानशून्यतया न वेदकर्तृत्वं भवेत् । न च शरीरमन्तरेण तस्य स्थानकरणादिसम्भवः । तेषां ताल्वादिविद्युत्त्वादि रूपत्वादिति चेत् । न । अनवबोधात् । न हि वयमस्य भगवतः कार्यविशेषेणानुविहितभावतयोपकरणशरीरं निराकुर्मः । अणुकादिनिष्पत्तये अणुकादिवत् शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायिकार्थनिष्पत्तये तदुपग्रहस्यापीष्यमाणत्वात् गृह्णातीश्वरोपि शरीरमन्तरान्तरा दर्शयति च विभृतीरिति । अपि त्वाऽऽयतनतया कर्तृत्वनिर्वाहकतया व्यापकतया च तत्तस्य नेष्यते भोगाभावात् कर्तृत्वस्य नित्यत्वात् । कार्यस्य कर्ता निरुपाधिसम्बन्धात् शरीरव्यभिचाराच्चेति । लिङ्गान्तरमाह । वेदे ददातिशब्दो बुद्धिपूर्वको ददातिविमुक्तित्वात् लौकिकददातिशब्दवदिति । लौकिकददातिशब्दो हि सम्प्रदानमभिप्रेत्य प्रयुज्यते । ददातिकर्मणा यमभिप्रेति कर्ता स सम्प्रदानं वेदे च कर्तुरभावाददातिशब्दो व्यर्थ एवेति भावः । ननु नित्यनिर्दोषतया वेदस्य स्वत एव प्रामाण्यमुत्पद्यते कृतं तत्राप्तिस्वीकारेणेति चेत् । न प्रामाण्यमुत्पद्यत इत्यस्यैव व्याहृतत्वान् । औपाधिकसामान्यविशेषो हि प्रामाण्यं परापरभावानुपपत्तेः । यदि हि ज्ञानत्वं परमपरं च प्रामाण्यं तदाऽज्ञानरूपेष्विन्द्रियादिषु प्रामाण्यं न स्यात् । अथ प्रामाण्यं परं ज्ञानत्वमपरं तदानीं संशयविपर्ययादिष्वप्रमाणेषु ज्ञानत्वं न स्यात् । प्रमारूप उपाधिरुत्पद्यते न चासौ स्वत एवोत्पद्यते(१) । तथाहि । प्रमा ज्ञानहृत्वति-

रिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत्(२) ।
यदि तु तावन्मात्राधीना भवेत् । अप्रमापि प्रमैव भवेत् अस्ति
हि तत्र ज्ञानं हेतुः । अथान्यथा ज्ञानमपि सा न स्यात् ।
ज्ञानत्वेऽप्यतिरिक्तदोषानुप्रवेशादप्रमैवेति चेत् एवं तर्हि दो-
षाभावमधिकमासाद्य प्रमापि जायेत नियमेन तदपेक्षणात् ।
अस्तु दोषाभावोऽधिको भावस्तु नेष्यत इति चेत् । भवेदप्येवं
यदि दोषैर्भावैरेव भवितव्यं न त्वेवं विशेषादर्शनादेरभाव-
स्यापि हेतुत्वात्(३) दोषत्वात् । कथमन्यथा ततः संशयवि-
पर्ययो । ततस्तदभावो भाव एवेति स कथं नेष्यत इति
प्रामाण्यं प्रति यथा दोषाभावस्य तथा वक्तृगुणस्यापि कारण-
त्वम् अप्रामाण्यं प्रति यथादोषस्य तथा वक्तृगुणाभावस्यापि
कारणत्वमिति सर्वथा दुःपरिहरम् । एवं प्रामाण्यं परतो ज्ञायते
अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात् अप्रामाण्यवत् । यदि तु
स्वतो ज्ञायते कदाचिदपि प्रामाण्यसंशयो न स्यात् ज्ञानत्व-
संशयवत् । ननु स्वतोपि ज्ञास्यते सन्देहसापत्नीगन्निपातात्
सांशयिकमपि भविष्यति विपक्षे किं साधकमिति चेत् । नै-
तदेवम् न हि साधकवाचकप्रमाणभावमाभूय समानधर्मदर्शना-
देवामौ तथा सति तदनुच्छेद(४)प्रसङ्गान् । प्रमाणवदप्रमाणेषु
तत्प्रतिपत्तिदर्शनाद्भवति शङ्केति चेत् । तन् किमप्रमाणज्ञानोपल-
म्भेऽपि न तत्प्रामाण्यमुपलब्धम् । प्रमाणज्ञानमेव वा नोपलब्धम् ।
आद्ये कथं स्वतः प्रामाण्यग्रहः प्रत्ययप्रतीतावपि तदप्रतीतेः ।
द्वितीये तु कथं शङ्का धर्मिण एवानुपलब्धेरिति । झटिति प्रचुरतर-

(१) ज्ञायते-पा० १ पु० । (२) अप्रमावत्-इति नास्ति ? पु० ।

(३) हेतुत्वात्-नास्ति ? पु० । (४) तदनुच्छेदप्रसङ्गात्-पा० ३ पु० ।

विज्ञापनम् ।

—:०:—

बनारससंस्कृतसीरीज् अर्थात् वाराणसीसंस्कृतपुस्तकमाला ।

इयं पुस्तकमाला खण्डशां मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
नेवडा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमा ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति ।
तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजर्कायसंस्कृतपाठशालायपण्डितः अन्येऽपि
विद्वांसः शोधयन्ति । ये च पुस्तकमालारम्भखण्डाद् ग्राहकास्तेः प्रत्ये-
कखण्डस्य मूल्यम् ॥) अष्टौ आनका देयाः । ये चान्ये ग्राहकाः मध्य-
स्थानि कानिचित् खण्डानि ग्रन्थमेकं वा गृह्णन्ति ते निम्नलिखित-
मूल्येन प्राप्स्यन्ति । यैर्महाशयगणैश्चेदत्र बहूनि पुस्तकानि संग्राह्या-
णि तैर्यथोचितसुलभमूल्येन तानि प्राप्स्यन्ते । विशेषवृत्तानि पत्रव्य-
वहारतोक्षेयानि ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविधेयकः खण्डानि ५	१५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	८
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	३०	०
तन्त्रवार्त्तिकावशेषः दुर्घटाका खण्डानि ४	४	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतशुक्लयजुःप्रतिशाख्यम् सभाष्य ख०६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीका- गौडपादभाष्यसहितम्	०	१२
वाक्यपदीयम् खण्डानि ६ (प्रथमभागे प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहितं खण्डानि ३ । द्वितीयभागे तृतीय काण्डम् हेलाराजटीकासहितं खण्डानि ३)	६	०
रसगङ्गाधरः सटीकः खण्डानि ९	३	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपाद्प्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डानि ४	४	०
पाणिन्यादि ३२ शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नेष्कर्म्यसिद्धिः सटीका खण्डानि ४	२	८
शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रं महर्षिकात्यायनप्रणीतं सभाष्यम्	४	०
ऋग्वेदीयशानकप्रतिशाख्यं सभाष्यं खण्डानि ४	४	०
बृहद्वैयाकरणभूषणम् । पदार्थदीपिकासहितं	४	०
विवरणोपन्यासः । सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०

वेदान्तदीपः । श्रीभगवद्रासानुजाचार्यविरचितः खण्डानि
 पानशुद्धदर्शनं । श्रीरामानन्दयतिकृतमाणप्रभाषणवृत्तिसहि
 व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदक्षमद्विप्रणीता खण्डानि १० १०
 रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशने च निर्दिता ख० ३ ३
 मेधाधिकारः । व्याकरासहितः श्रीमदप्परदर्शितकृतोपक्रम-
 परात्मसहितः खण्डे २ २
 लोकनाथं नरहरिकृतः । तच्छिष्यनिवाहककृतटीकया सहितः १० १०
 प्रत्यग्भूदीपिका । श्रीमदक्षद्वानन्दयतिकृतनिवाहक खण्डे २ २
 देवदत्तकामधेनुः । प्राचीनस्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३ ३
 श्रीनन्दभूषणस्य । श्रीतठमाचार्यविरचितम् । श्रीपुराणोक्तमञ्जी
 विरचितभाष्यप्रकाशाखण्डप्रव्याख्यासमेतं खण्डानि १५ १५
 तत्त्वदर्शणः । तथा तन्वत्रयचतुष्टयकसङ्गः २ २
 श्रीभाष्यवार्तिकम् । श्रीमद्रासानुजाचार्यविरचितप्रतिभामितान्ता
 तिरादनपरम् । यत्सौन्दर्यमन्तर्गतं ख० २ २
 सूत्रार्थदीपिका । श्रीमद्रामानन्दयतिकृतस्य खण्डप्रव्याख्यासहितं
 दिव्याक्षरं व्याख्या । श्रीमदक्षमद्विप्रणीता ख० २ २
 नाथोत्पादनसूत्रप्रयोगदीपिका । गङ्गलाचार्यमद्विविर्गन्तना
 काव्यप्रवृत्तिसूत्राणि भाष्यवार्तिकविरचितवृत्तिसंग्रहानि
 कामधेनुभाष्यप्रव्याख्यासहितानि खण्डे २ २
 पुन्यसूत्रसङ्ग्रहः । श्रीपुराणोक्तमञ्जीविरचितः खण्डानि ३ ३
 चतुर्विंशतिमतसंग्रहप्रव्याख्या । श्रीमदक्षमद्विप्रणीतसकलिताना
 श्रीविद्वन्मण्डनम् । श्रीविद्वन्नाथविरचितविरचितम् । श्री
 पुराणोक्तमञ्जीविरचितसुधाख्यव्याख्यासहितं खण्डे २ २
 सौन्दर्यप्रवृत्तिसङ्ग्रहः । खण्डितवरवासुदेवविरचितः ।
 महानिदान्तः । आर्षगङ्गाचार्येण विरचितः । म० श्रीसुधाकर-
 द्विभांडकृतटीकासहितः । खण्डानि ३ ३
 न्यायतीतावर्ती । न्यायाचार्यश्रीतद्विमविरचिता । खण्डे १ १
 ज्योतिषभिरान्तसङ्ग्रहः तत्र सोमसिद्धान्तोग्रह्यांसिद्धान्तो-
 पिनामहसिद्धान्तोवृद्धवसिष्ठसिद्धान्तश्च खण्डे २ २
 गीतावर्ती । श्रीभास्कराचार्यविरचिता । महामहोपाध्याय
 श्रीसुधाकरद्विवेदिकृतटिप्पणीसहिता

ब्रजभूषण दास और कम्पनी

नं० ४० । ५ ठठेरी बाजार, बनारस सि

